Переклад Галини Лозинської

Всесвітня катастрофа таки може на дещо придатися. Між іншим, і на те, щоб знайти собі алібі в очах бога.

"Де ти був, Адаме?" —"Я був на світовій війні".

Теодор Геккер

"Денні й нічні книжки", 31 березня 19I0 р.

Колись я знав пригоди: прокладання поштових трас, переліт через Сахару, Південну Америку, але війна — цс не справжня пригода, це тільки замінник пригоди.

Війна — це хвороба. Як тиф.

Антуан де Сент-Екзюпері "Політ до Арраса"

I

Спочатку повз них пропливло велике, жовте, трагічне обличчя — то був генерал. Він мав утомлений вигляд. Він квапливо

проносив повз тисячу солдатів свою голову з синюватими капшуками під очима, жовтими малярійними білками очей і в'ялим тонкогубим ротом людини, якій не щастить. Почав він із правого краю вкритого курявою каре, заглядав сумно кожному в обличчя, повертався мляво, без хвацькості, і всі бачили: на грудях у нього було повно орденів, аж блищало сріблом і золотом, але на шиї — нічого, ніякого ордена. І хоча вони знали, що хрест на генеральській шиї важить небагато, та їх усе ж сковувало те, що в нього навіть цього немає.

Ця худа, жовта, нічим не прикрашена генералова шия наводила на думки про поразки в битвах, невдалі відступи, про суперечки, прикрі ущипливі суперечки, які бувають ото між високими чинами, про іронічні розмови по телео^юну, про скинутих з посади начальників штабів і про старого, втомленого чоловіка, що з безнадійним виглядом знімав увечері мундира, тонконогий, з виснаженим малярією тілом, і сідав на край ліжка випити чарку. Всі три ряди солдатів по триста тридцять три душі в кожному, що їм він заглядав у обличчя, відчували щось дивне: смуток, співчуття, страх і приховану лють. Лють на цю війну, що тривала вже занадто довго, занадто довго для того, щоб генеральська шия мала право лишатися без належної прикраси. Генерал підніс руку до витертого кашкета — принаймні руку він тримав прямо,— і, підійшовши до лівого краю каре, повернувся трохи різкіше, вийшов на середину вільної сторони чотирикутника й зупинився там, а гурт офіцерів обступив його невимушено і все ж не безладно, і прикро було бачити його там без хреста на шиї, тоді як у інших офіцерів, нижчих чином, хрести зблискували на сонці.

Він спершу неначе хотів сказати щось, але тільки знову рвучко підніс руку до кашкета й повернувся кругом так несподівано, що група офіцерів злякано розступилася перед ним. І всі побачили, як цей щуплявий невисокий чоловік сідає в машину, а офіцери ще раз відсалютували йому, а потім біла хмара куряви засвідчила, що генерал поїхав на захід, туди, де сонце вже досить низько висіло над плескатими білими дахами, туди, де не було фронту.

Потім вони рушили колоною по троє, триста тридцять три солдати, в інщу частину міста, південну, повз неохайно-розкішні кав'ярні, повз кінотеатри й церкви, через бідняцькі квартали, де біля дверей ліниво лежали собаки, порпалися кури, де з вікон виглядали гарні, але нечепурні білогруді жінки, де з шинків чути було монотонний, дивно збудливий спів п'яних чоловіків. Повз них відчайдушно швидко, повискуючи гальмами, мчали трамваї. Та нарешті вони прийшли в тихий квартал. Серед зелених садів стояли вілли, перед кам'яними порталами вишикувалися військові автомобілі, і вони строєм увійшли до одного з

тих кам'янистих порталів, а далі — до розкішного парку, а там знову вишикувались у каре — вже менше каре, сто одинадцять рядів по троє солдатів.

Позад них вивантажили й порозкладали спорядження, поставили в піраміди гвинтівки, і коли вони знов вишикувалися, втомлені, голодні, спраглі, люті, скривджені цією проклятою війною, коли вони знову вишикувалися, повз них пропливло вузьке породисте обличчя: то був блідий, довгоносий полковник із суворими очима і міцно стиснутими губами. їм усім здавалося само собою зрозумілим, що комір під цим обличчям прикрашено хрестом. Але й це обличчя їм не подобалось. Полковник повертався круто, ступав повільно й твердо, не проминув жодної пари очей, і коли нарешті вийшов у відкритий бік каре,— а за ним — невеликий почет з офіцерів,— усі вже знали, що він виголосить промову, і всі подумали, що залюбки випили б чогось, випили, попоїли, поспали або викурили сигарету.

— Камради! —дзвінко й виразно промовив голос.— Кам-ради, вітаю вас! Багато не говоритиму, тільки одне скажу: ми повинні відігнати їх, цих клаповухих, загнати їх назад у їхні степи. Зрозуміло?

Голос зробив паузу, і тиша під час цієї паузи була прикра, майже мертва, і всі бачили, що сонце вже зовсім червоне, темно-червоне, і мертвий червоний блиск наче осів на хресті, що висів на шиї в полковника, на отих чотирьох блискучих ріжках, і вони аж тепер побачили, що хрест до того ж іще оздоблений дубовим листям, яке вони називали "салатом".

Полковник мав на шиї "салат".

— Зрозуміло? — мало не зірвавшись, вигукнув голос.

— Так точно! — озвалося кілька солдатів, але голоси були хрипкі, втомлені й байдужі.

— Зрозуміло, я вас питаю? — знову вигукнув голос і так зірвався, наче хотів злетіти в небо — швидко, надто швидко, мов збожеволілий жайворонок, що хоче склюнути зірку.

— Так точно! — крикнуло ще кілька солдатів, але небагато, та й ті, котрі кричали, були втомлені, хрипкі, байдужі, і ніщо в голосі цього чоловіка не могло втамувати їхнього голоду, їхньої спраги й бажання курити.

Полковник розлючено шмагонув стеком повітря, солдати іще почули щось, наче "бидло", і він дуже швидко пішов геть, а за ним — його ад'ютант, довготелесий молодець обер-лейтенант, такий довготелесий і такий молодий, аж їм навіть стало його жаль.

Сонце все стояло на небі, над самими дахами, розжарене залізне яйце, що наче котилось по пласких білих дахах, і небо було вигоріле до сірого, пожухле листя обвисло на деревах, а вони крокували далі, тепер нарешті на схід, через передмістя, повз хатини, по бруківці, повз бараки ганчірників, повз зовсім недоречний тут кількаповерховий новий корпус з дешевими брудними квартирами, повз помийні ями, через городи, де гнили на землі дині, а на високому бадиллі висіли тугі, вкриті пилом помідори, і те надто високе бадилля здавалося їм незвичайним. Незвичайна була й кукурудза на полях, дебелі качани, з яких видзьобували зерно зграї чорних птахів, що мляво злітали, коли вони наближались утомленим кроком, цілі хмари птахів, що недовго кружляли в повітрі, а потім сідали й знов починали клювати.

Тепер їх було вже тільки тридцять п'ять разів по троє, втомлена колона, запорошена, зі стертими ногами, спітнілими обличчями, попереду обер-лейтенант із виразом нехоті на обличчі. Ще тоді, коли він приймав їх під свою команду, вони вже знали, хто він такий. Він тільки глянув на них, і вони, хоч які втомлені, хоч як їм хотілося пити, страшенно хотілося, прочитали в його очах: "Лайно! Саме лайно, але що вдієш". А потім його голос промовив з підкресленою байдужістю, знехтувавши всі інші команди:

— Марш!

Вони спинилися біля брудної школи, що стояла серед напівзасохлих дерев. Чорні смердючі калюжі, над якими гули рої мух, неначе вже кілька місяців стояли там — між нерівною бруківкою та пописаною крейдою вбиральнею, від якої різко, гидко смерділо.

— Стій! — скомандував обер-лейтенант, потім увійшов у будинок зграбною і водночас недбалою ходою людини, що їй геть усе остобісіло.

Тепер їм уже не треба було вишиковуватися в каре, і капітан, що проходив повз них, навіть не підніс руки до кашкета; він ішов розперезаний, затиснувши в зубах соломинку, а його товсте чорноброве обличчя було добродушне. Капітан тільки кивнув головою, гмукнув, став перед ними й сказав:

— У нас мало часу, хлопці. Я пошлю 4>ельд4>ебеля, він розподілить вас по ротах.

Але вони давно вже побачили, що за ним стоять готові навантажені вози бойового обозу і на підвіконнях у відчинених вікнах лежить похідне спорядження — зеленуваті акуратні пакунки, а поряд ремені з усім належним: ранцем, підсумками, лопаткою і протигазом.

Коли рушили далі, їх було вже тільки тричі по вісім, і вони, пройшовши через кукурудзяне поле, вернулись до тих бридких багатоквартирних будинків, а потім звернули на схід і серед ріденького лісу побачили кілька будівель, на вигляд наче якесь артистичне селище: одноповерхові будиночки з пласкими дахами й великими вікнами, в садках — плетені стільці. І вони, зупинившись за командою, а тоді повернувшись, побачили, що сонце вже спустилося за ті будиночки, а його світло заливає весь небесний купол трохи занадто світлою, схожою на невміло намальовану кров, червінню,— а позад них, на сході, стояв уже теплий присмерк. Перед будиночками в затінку сиділи солдати, де-

не-де стояли в пірамідах гвинтівки — десь із десяток, і вони побачили, що солдати були в повному спорядженні,— відсвіт заходу червонувато зблискував на пристебнутих до карабінних гачків касках.

Обер-лейтенант, що вийшов з будиночка, не проминув їх. Він зупинився, і вони побачили, що в нього тільки один орден, невеличкий чорний орден, а власне, й не орден, а нікчемна, штампована з чорної бляхи медалька, по якій видно, що він пролив кров за батьківщину. Обличчя в обер-лейтенанта було втомлене й сумне, і коли він подивився на них, то спочатку глянув на їхні ордени, потім — на обличчя, сказав:

— Чудово,— а тоді, трохи помовчавши, зиркнув на годинник і додав: — Я знаю, ви потомились, але нічого не вдієш — за чверть години треба вирушати.

Потім він глянув на унтер-офіцера, що стояв поруч нього, і сказав:

— Немає сенсу складати список. Зберіть солдатські книжки, здайте в обоз. Швидко розподіліть людей, щоб устигли напитися. Понабирайте води й у фляжки! — гукнув він цим двадцяти чотирьом.

На вигляд унтер-офіцер був роздратований, пихатий. У нього було учетверо більше орденів, ніж у обер-лейтенанта, він тільки кивнув у відповідь і гучно наказав:

— Здати книжки!

Поклавши книжки на садовий стіл, він почав свою роботу, а поки їх рахували та розподіляли по частинах, всі думали про одне: дорога була стомлива, нудна, хай їй чорт, але то ще не страшне. І генерал, і полковник, і капітан, і навіть обер-лейтенант десь далеко й не можуть від них чогось вимагати. Але оці от — цим вони належать, оцьому унтер-офіцерові, що підніс руку до кашкета й клацнув закаблуками, як робили ще чотири роки тому, або оцьому пихатому 4>ельд-4>ебелеві, що

підійшов ззаду, кинув сигарету й поправив на собі ремінь,— оцим вони належать, поки не потраплять у полон або не впадуть десь, поранені чи й убиті.

З тисячі солдатів залишився один, що стояв перед унтер-офіцером і безпорадно озирався, бо поряд нього, позаду й попереду вже не було нікого; а коли він знову глянув на унтер-офіцера, то йому згадалося, що хочеться пити, страшенно хочеться, а з чверті години вже минуло принаймні вісім хвилин.

Унтер-офіцер узяв зі столу його солдатську книжку, розгорнув, подивився туди, тоді глянув на нього й спитав:

— Ваше прізвище Файнгальс? Так точно.

Ви архітектор? Умієте креслити? Так точно.

Ротним писарем може придатися, пане обер-лейтенанте.

— Чудово,— сказав обер-лейтенант і глянув у бік міста, а Файнгальс теж глянув туди, куди дивився обер-лейтенант, і побачив, що так притягувало його зір: сонце лежало в кінці вулиці, між двома будинками, на землі,— дивне, ніби сплюснуте, блискуче яблуко, просто лежало між двома брудними будинками румунського передмістя на землі, яблуко, що на очах втрачало блиск і неначе лежало вже у власній тіні.

— Чудово,— сказав обер-лейтенант ще раз, і Файнгальс не знав, чи має він на увазі сонце, чи тільки повторює слівце за звичкою. Файнгальс думав, що він уже чотири роки як пішов із дому, вже чотири роки, а тоді в повістці було сказано, що його призивають на кількатижневу перепідготовку. Аж тут почалась війна.

— Ідіть пити,— сказав унтер-офіцер Файнгальсові. Файнгальс побіг туди, куди подалися всі, і зразу знайшов

воду: замість колонки просто іржава труба зі старим садовим краном серед миршавих соснових стовбурів, і струмін-чик із неї був завтовшки з мізинець, але ще гірше було те, що там стояло, товпилось душ із десять і всі пхалися до крана з казанками, відштовхуючи один одного.

Від вигляду текучої води Файнгальс мало не зомлів. Він вихопив з ранця казанок, протиснувся поміж солдатами і раптом відчув у собі безмежну силу. Увіпхав свого казанка між інші, посеред отого рухливого зборища бляшаних отворів, і вже не бачив, котрий там його; простежив поглядом по своїй руці, побачив, що на його казанку емаль темніша, різким поштовхом посунув руку вперед і відчув, аж затремтівши: казанок важчає. Він уже сам не знав, що прекрасніше: пити чи відчувати, як казанок наливається вагою. Раптом він потяг казанок до себе, бо руки затремтіли всіма жилками від кволості, втратили силу. Позад нього вже гукали: "Шикуй ся!" —а він сів, узяв казанок між коліна, бо не мав сили підняти його, зігнувся над ним, як собака над своєю мисочкою, тремтячими пальцями нахилив казанок до себе, так що поверхня води торкнулася губів, а коли верхня губа занурилася й він почав сьорбати воду, що барвисто затанцювала перед його очима, замигтіла: "Вода, одав, даво..."— з божевільною виразністю зринув перед ним уявний напис: "Вода". Руки знов наповнились силою, він підняв казанок і напився.

Хтось ривком підвів його, штовхнув уперед, і він побачив, що там стоїть рота, попереду обер-лейтенант гукає: "Вперед, вперед!" —і він узяв гвинтівку на плече й став спереду, куди показав йому помахом руки унтер-офіцер.

І вони рушили кудись у темряву; він рухався ніби несамохіть, він, власне, хотів би впасти, але йшов несамохіть уперед, власна вага змушувала його згинати коліна, а коли коліна згиналися, зболілі ноги посувались уперед, тягли за собою багатопудові тягарі болю, непомірно

великі, більші від ніг, його ноги були замалі для цього болю, а коли він посунув уперед ноги, тоді знову почало рухатись усе тіло — сідниця, плечі, руки, голова, і знов тіло примушувало згинатися коліна, а коли коліна згиналися, зболілі ноги посувались уперед...

Через три години він зморено лежав десь на пожухлій степовій траві й дивився вслід комусь, що повз далі в сірому мороку; той хтось приніс йому два масні папірці, скибку хліба, трубочку льодяників, шість сигарет і сказав:

— Ти знаєш пароль?

— Ні.

— "Перемога". Пароль —"Перемога".

І він тихо повторив: "Пароль—"Перемога", і те слово мало на язиці смак теплуватої води.

Потім він розгорнув трубочку льодяників, поклав одного в рот, а коли відчув у роті слабенький кислувато-синтетичний смак, це погнало з залоз слину, він проковтнув перший приплив тієї підсолодженої гіркоти, і раптом почув виття снарядів, що вже кілька годин вистрілювали десь попереду, вібруючи, шарудячи, гуркочучи, мов погано забиті ящики, перелітали через них, а тоді позаду вибухало. Другий снаряд упав перед ними, не дуже далеко. Схожі на гриби с}юнтани піску розповзалися по ясно-темному східному небосхилу, і йому спало на думку, що тепер позад них темно, а попереду — трохи світліше. Третього залпу він не почув — поміж ними неначе хтось трощив ковальськими молотами фанеру, так тріщало й близько, небезпечно летіли скалки. Землю й пороховий дим несло над самісінькою землею, і коли він упав, притиснувся до землі, уткнувши голову в землю, яку сам викидав з окопа, то почув, як по лінії перебіг наказ: "В атаку, готуйсь!" Слова прошелестіли з правого флангу на лівий, ніби просичав, догоряючи,

запальний шнур, тихо й загрозливо, і коли він почав поправляти, пристібати на собі ранець, поряд гримнуло, і хтось наче відбив йому руку й шарпонув за плече. Всю ліву руку залило теплою вологою, він підняв обличчя з землі й гукнув: "Мене поранило!" — але сам не чув, що гукав, тільки почув чийсь тихий голос: "Кізяк". Дуже далекий, немов відгороджений від нього товстими скляними стінами, дуже близький і все ж далекий.

"Кізяк,— сказав голос, тихий, чемний, далекий, приглушений голос: — Кізяк, капітане Бауер, слухає". Потім — тиша, і голос промовив: "Я вас чую, пане підполковнику". Пауза, мертва тиша, тільки десь далеко щось булькотіло, сичало, пшакало, ніби бігло через край. Потім він похопився, що заплющив очі, й розплющив їх; побачив капітанову голову, і голос тепер був чутніший, голова видніла в темному вікні, обрамленому брудними лутками, і капітанове обличчя було втомлене, неголене, насуплене, він приплющив очі й сказав тричі підряд з невеличкими паузами: "Так точно, пане підполковнику... Так точно, пане підполковнику... Так точно, пане підполковнику..."

Потім капітан надів каску, і його широке, добродушне, смагляве обличчя мало дуже кумедний вигляд, коли він казав комусь коло себе:

— Чорт, прорвались у третьому й четвертому квадратах, треба їхати туди.

Ще один голос гукнув у глибину будинку:

— Зв'язківця-мотоцикліста до пана капітана!

Вигуки луною покотились по будинку, все тихшаючи: "Зв'язківця-мотоцикліста до пана капітана!", "Зв'язківця-мо тоцикліста до пана капітана!"

Потім затріскотів мотоцикл, Файнгальс чув, як та суха тріскотнява дедалі ближчає, ось мотоцикл вихопився з-за рогу, сповільнюючи швидкість, а врешті зупинився перед ним, запилюжений, тихо фуркочучи мотором, і мотоцикліст із утомленим байдужим обличчям, ледь підскакуючи на сідлі, гукнув у вікно:

— Зв'язківець прибув, пане капітане!

І капітан, широко, повільно ступаючи, з сигарою в зубах вийшов із дверей, схожий у касці на похмурий товстий гриб, неохоче заліз у коляску, кинув: "Гайда!" —і мотоцикл, підстрибнувши, швидко, здіймаючи хмари пилюки, потарахко-тів геть, у клекіт бою попереду.

Файнгальс навряд чи зазнавав коли такого щастя. Він майже не відчував болю; було тільки якесь ледь неприємне відчуття в лівій руці, що лежала, товсто вмотана в бинти, поруч нього, здерев'яніла, закривавлена, мокра й чужа, а все інше — ціле й здорове; він міг підняти одну ногу й другу, поворушити пальцями в чоботях, підняти голову, міг, лежачи, курити, дивитись на сонце, що зависло на сході десь на долоню вище сірої хмари куряви. Весь гамір ніби подаленів, заглух, неначе голову йому вкутали у вату, і він згадав, що вже майже двадцять чотири години нічого не їв, крім отого кислувато-синтетичного льодяника, й не пив нічого, крім кількох ковтків іржавої, теплої води з присмаком піску.

Відчувши, що його піднімають і несуть, він заплющив очі, але бачив усе; все було вже знайоме йому, колись таке вже сталося з ним. Крізь смердючий вихлоп автомобіля, що фурчав мотором, його внесли в гарячий, пропахлий бензином кузов, ноші завищали на полозках, а потім ревнув мотор, і гамір надворі почав ще дужче даленіти, майже непомітно, так само як він напередодні ввечері ближчав. Тільки поодинокі снаряди вибухали в передмісті — спокійно, через рівні проміжки, і, помічаючи, що засинає, Файнгальс подумав: "Добре, що цього разу все скінчилося так швидко..." Тільки хотілося пити, боліли ступні й було трохи страшно.

Коли машина різко спинилась, він прокинувся з дрімоти. Хтось шарпнув двері, знов завищали на полозках ноші, і його внесли до прохолодного білого коридора. Там була тиша, і ноші стояли рядочком, ніби шезлонги на вузькій палубі; він побачив перед собою голову з густим чорним чубом, що лежала спокійно, а далі — другу, лису, що весь час сіпалась, а попереду, на перших ношах, біліла геть забинтована, потворно видовжена, і з того сувою марлі вихоплювався голос — різкий, дзвінкий, чистий, безпорадний і зухвалий водночас, знайомий полковників голос і злітав до стелі криком:

— Шампанського!

— Сечі своєї напийся,— спокійно порадила лиса голова. Позаду хтось тихо, обережно захихотів.

— Шампанського! — несамовито кричав голос.— Холодного шампанського!

— Заткни пельку!—спокійно мовив лисий.— Заткни нарешті пельку.

— Шампанського! — жалібно заскиглив полковник.— Хочу шампанського...— Біла голова впала назад на ноші, з-під тугих завоїв бинта виднів кінчик гострого носа, а голос залунав ще різкіше: — І жінку!., жіночку!..

— Сам обходься,— озвався лисий.

Потім нарешті забинтовану голову винесли, і стало тихо.

В тій тиші чутно було нечасті вибухи снарядів десь на околицях міста, глухі далекі вибухи, що долинали неначе з самого краю війни. А коли знову внесли полковника, що вже мовчав, повернувши набік забинтовану голову, і натомість винесли лисого, надворі почувся звук автомобільного мотора. Тихе завивання швидко, майже грізно

наближалось, ніби хотіло протаранити білий прохолодний дім. Та завивання раптом стихло, і надворі хтось щось крикнув, а коли всі обернулися, сполохані з мирної дрімотної втоми, то побачили генерала, що повільно йшов понад рядом нош і мовчки клав на коліна кожному пораненому пачку сигарет. Його кроки ближчали в усе гнітючішій тиші, і ось перед Файнгальсом з'явилось обличчя генерала: жовте, велике, сумне, зі сніжно-білими бровами и темнуватим осадом пилюки круг тонкогубого рота. На тому обличчі можна було прочитати, що й цей бій він програв...

II

Він почув голос, що промовив: "Брессен! Брессен, гляньте на мене", — і здогадався, що це голос Клевіца, дивізійного лікаря — його, напевне, прислали спитати, коли він повернеться. Але він не хотів вертатись, не хотів чути й бачити більш нікого зі свого полку — тож і не глянув на Клевіца Він застигло втупив очі в картину, що висіла перед ним праворуч, майже в самому темному кутку: сірі овечки на зеленій траві, а посеред них грає на флейті вівчар у синьому плащі.

Про що він думав, ніхто б не здогадався, а думав він про дуже неприємні речі, проте думав охоче. Він не знав, чи справді чує голос Клевіца; звісно, він чув його, але не хотів цього визнати й дивився на вівчаря, що грав на флейті — замість того, щоб повернути голову й сказати: "Клевіц? О, я радий, що ви прийшли".

Потім зашелестів папір, і він збагнув: гортають його історію хвороби. Він дивився на потилицю вівчаря й думав про те, як колись служив у фешенебельному ресторані. Опівдні, коли клієнти сходились обідати, він, гордо випростаний, ходив між столами й кланявся всім. Було аж дивно, як швидко й несхибно він зрозумів, які нюанси вкладати в свої поклони: кому коротко, кому низько, кому тільки кивнути або лиш ворухнути головою — власне, просто кліпнути очима, але здавалося, ніби він киває. Різницю в ранзі він засвоїв легко — це ж те саме, що в армії, цій ієрархії плетених і гладеньких погонів із зірочками й без

зірочок, за якими йшла численна маса погонів без чи майже без прикрас. У цьому ресторані система поклонів була відносно нескладна: все залежало від гаманця, від розмірів рахунку. Він не був навіть дуже приязний, майже ніколи не всміхався, і його обличчя, хоча він і намагався дивитись по змозі без ніякого виразу, ніколи не втрачало отієї суворості й пильності. Кожен, на кого він поглядав, почував себе не стільки вшанованим, скільки винним; усім здавалося, що їх розглядають, оцінюють, і він швидко виявив, що декотрі бентежаться, так бентежаться, що починають машинально різати ножем картоплю, коли на них зупиняється його погляд, а коли він пройде — злякано сягають рукою по гаманець у кишені. Його тільки дивувало, що вони приходять знову — навіть ці. Вони приходили, терпіли його кивки, терпіли його пильні погляди, бо в шикарному ресторані, певне, так годилося. За його вузьке породисте обличчя й за вміння носити костюм йому досить добре платили, та ще й годували задарма. Та хоч він і силкувався напускати на себе гордовитість, а, по суті, йому часто бувало лячно. В деякі дні він аж пітнів, піт несподівано виступав на шкірі, і це його гнітило. А господар ресторану був добродушний плебей, що дуже пишався своїми успіхами й мав прикрий звичай: пізно ввечері, коли ресторан помалу безлюднів і Брессен збирався йти додому, він часом стромляв товсті пальці в скриньку з сигарами і запихав три чи чотири в нагрудну кишеньку Брессенові, хоч як той опирався. "Та, господи,— муркотів господар із ніяковою усмішкою,— беріть, це добрі сигари". І він брав. Він курив їх увечері з Фельте-ном, із яким жив разом у невеличкій мебльованій квартирі, і Фельтен щоразу дивувався якості сигар. "Брессен,— казав Фельтен, — Брессен, сто чортів, добрий тютюнець ви курите! " Брессен мовчав і так само не манірився, коли у Фельте-на була добра випивка. Фельтен був комівояжер якоїсь фірми спиртних напоїв, і коли йому добре торгувалось, то він приносив пляшку шампанського.

— Шампанського,— промовив полковник.— Холодного шампанського.

— Це єдині слова, що він інколи промовляє,— озвався палатний лікар поряд.

— Ви про пана полковника? — холодно спитав Клевіц.

— Так, про пана полковника Брессена. Єдині слова, що їх інколи вимовляє пан полковник: "Шампанського — холодного шампанського". Та ще часом пан полковник згадує жінок — чи жіночок.

...Найогидніше було, коли йому доводилось їсти в ресторані. У брудній задній кімнатці, на старому столі ставила їжу неприязна куховарка, яка не хотіла зважати на те, що він любить пудинги, а в ніс і в рот йому лізли оті нестерпні, холодні кухонні випари — жирні, бридкі, — та ще й господар то входив, то виходив, сідав за стіл, не виймаючи сигари з рота, наливав собі чарку горілки й мовчки випивав.

Згодом він давав уроки добрих манер. Місто, де він жив, було дуже підходяще для такого фаху. Там жило чимало багатіїв, які навіть не знали, що рибу треба їсти не так, як м'ясо, які все життя брали їжу пальцями, а тепер мали автомобілі, вілли й розкішних жінок, тож їм конче хотілося змінити й шкуру. Він учив їх поводитись у вишуканому товаристві, мов ковзанярів на слизькому льоду, ходив до них, навчав складати меню, демонстрував, як слід поводитись зі слугами, а потім вечеряв із ними — показував, як тримати виделку, стежив за кожним їхнім рухом, намагався навчити, як власноручно відкоркувати пляшку шампанського.

— Шампанського! — знов уголос промовив він.— Холодного шампанського...

— О господи! — вигукнув Клевіц.— Брессен, та гляньте ж на мене!

Але той і не подумав дивитися на Клевіца, він не хотів нічого й чути про цей полк, що розсипався в нього під руками на потерть. Три його батальйони—"кізяк", "стрілець", "ковпак" — і його командний пункт, що називався "курінь",— усе щезло!

А за хвильку він почув, що Клевіц пішов.

Він був радий, що нарешті можна відвести погляд від дурної картини з вівцями і вівчарем, бо картина висіла трохи задалеко праворуч, і йому вже потилицю трохи судомило. Друга картина висіла майже якраз навпроти, і він мусив дивитись на неї, хоч вона йому не подобалась: Міхай, румунський кронпринц, розмовляв із селянином-румуном, а оба біч стояли маршал Антонеску й королева. Постава селянина на картині дратувала: він стулив ступні докупи, і здавалося, наче він зараз упаде вперед, а гостинця, що тримає в руці, кине молодому королеві під ноги. Що то за гостинець, як слід не було видно: сіль, чи хліб, чи грудка козячого сиру,— але принц усміхався селянинові. Брессен давно вже не бачив усього цього; він був радий, що знайшов точку, в яку можна дивитись, не боячись, що зсудомить потилицю.

Найдужче в тих уроках доброго поводження його бентежило те, чого він досі не знав і довго не хотів визнати: що ті манери справді можна засвоїти — оту невеличку виставу з ножем і виделкою, як правильно орудувати ними. Він часто лякався, коли бачив цих людей та їхніх жінок, що через три місяці вже поводилися з ним як із тямущим, але обмеженим учителем, і з усмішкою вручали йому чек. Декотрі так і не могли нічого навчитись — їхні пальці були надто незграбні, вони не вміли обрізати шкуринку з сиру, не беручи скибки в руки, або взяти келих за ніжку так, як годиться; а була й третя категорія — вони нічого не могли навчитися, але й не надавали цьому жодного значення. Були й такі, що не вважали за потрібне брати в нього, Брессена, уроки гарного поводження.

Єдине, що втішало його тоді,— це можливість час від часу мати пригоду з їхніми жінками. Безпечну пригоду, яка не розчаровувала його, але жінок неначе сповнювала нехіттю. Він мав багато пригод у той час — із усілякими жінками,— але жодна з них не прийшла до нього ще раз і не пішла з ним, хоча він здебільшого пив з ними шампанське.

— Шампанського,— промовив він голосно,— холодного шампанського.

Він вимовляв ці слова й на самоті — так було краще. На якусь мить задумався про війну, оцю війну, на одну лише мить, а тоді почув, що до кімнати знов увійшли двоє. Він і далі дивився на ту незрозумілу грудку, що її подавав румунський селянин молодому принцові Міхаєві, — і на мить картину затулила рожева рука головного лікаря, що нахилився над ним і знімав з гачка табличку з графіком температури.

— Шампанського,— чітко промовив Брессен,— шампан ського й жіночку.

— Пане Брессен,— тихо покликав головний лікар,— пане Брессен!

Потім на мить запала мовчанка, і головний лікар сказав до свого супутника:

— Відправте з дивізійним госпіталем до Відня. В дивізії, звісно, дуже шкодуватимуть за паном Брессеном, але...

Слухаюсь,— відказав палатний лікар; далі не було чу ти нічого, хоч вони напевне стояли біля ліжка: двері не рипнули. Потім знову зашелестіли ті бісові сторінки, лікарі, мабуть, ще раз переглядали його історію хвороби.

Обидва мовчали.

Потім десь там згадали, що він може навчати людей чогось іншого, справді потрібного,— наприклад, нового бойового статуту, з яким він був обізнаний, бо регулярно одержував усі новинки. Він став військовим інструктором "Сталевого шолома" та молодіжних організацій своєї округи і добре пам'ятав, що це почесне призначення припало саме на той час, коли він відчув невтримний потяг до солодкого, а до любовних

пригод охолов. Виявилося, що він дуже добре зробив, придбавши коня, хоч як важко було його тримати. Тепер він у дні навчання заздалегідь виїздив на місце, обговорював усе з молодшими командирами, переглядав статут — а насамперед зміг познайомитися з підлеглими краще, ніж на самій службі; то були старі фронтовики й молоді люди; напрочуд тверезі й водночас наївні, вони часом навіть наважувались заперечувати йому. Засмучувало його те, що доводилося таїтися: він не міг після навчання вернутись до міста на чолі загону; але під час самої служби все було майже як раніше — обов'язки командира батальйону він знав чудово, до нового статуту не мав претензій, бо в ньому був добре використаний досвід минулої війни, і водночас ніяких радикальних змін. Особливу увагу він приділяв стройовій підготовці — вважав це найголовнішим і весь час ганяв людей на марширування, примушував їх робити різні повороти і стой-ки. А коли почував досить сили й певності, то наважувався навіть провести батальйонне стройове навчання — це навіть до війни, з добре навченою частиною, не завжди виходило добре.

Але потреба таїтися незабаром відпала, скоро почалися щоденні вправи, і коли Брессен одного дня став справжнім майором, командиром справжнього батальйону, він майже не відчув різниці.

Раптом йому здалося, що він обертається, чи то все кругом обертається, і він не міг стримати того обертання, але вже знав, що справді обертається, і було гірко усвідомлювати, що він усе відчуває: його обертають. Його підняли і обережно переклали з ліжка на ноші, поставлені поруч. Голова спочатку звисла назад, він якусь хвилинку дивився в стелю, потім йому підклали подушку, і погляд його впав якраз на третю картину, що висіла в кімнаті. Цієї картини він іще не бачив, вона висіла біля самих дверей, і спочатку він був радий, що може дивитись на цю картину, бо інакше довелося б диви тись на двох лікарів, між якими тепер висіла вона. Головний лікар, мабуть, вийшов. Палатний лікар розмовляв з іншим молодим лікарем, якого Брессен досі не бачив; низенький гладкий палатний лікар тихо читав тому щось із історії Брессенової хвороби і щось при цьому пояснював. Брессен не

розбирав слів — і не тому, що слух був порушений, ні, навпаки, йому було дуже прикро, що він досі все чув — просто лікарі стояли надто далеко й розмовляли пошепки. А з коридора він чув усе: вигуки, зойки поранених, гурчання моторів надворі. Він побачив спину санітара, що став спереду, а той, що позаду, сказав:

— Ну, понесли!

— Речі,— сказав передній.— Пане докторе,— гукнув він до палатного лікаря.— Хай хтось винесе речі.

— Знайдіть кого-небудь. Санітари вийшли в коридор.

Брессен пильно, не повертаючи голови, дивився на третю картину між головами в лікарів: картина була просто неймовірна, незрозуміло, як вона сюди попала. Він не знав, чи госпіталь був розміщений у школі, чи в монастирі, але що в Румунії є католики, такого він і не чув ніколи. В Німеччині вони були, він про це чув, але в Румунії?! А проте перед ним висів образ діви Марії. Його дратувало, що він мусить дивитись на цей образ, але що тут уже вдієш, він мусив витріщатись на неї, на цю жінку в блакитних шатах, чиє обличчя здавалося неприємно поважним; вона стояла ногами на земній кулі, дивилась угору, на небо зі сніжно-білих хмар, а в руках у неї були дерев'яні чотки. Він ледь похитав головою, подумав: "Гидота",— і раптом побачив, що обидва лікарі насторожились. Вони глянули на нього, тоді на образ Богородиці, простежили за його поглядом і повільно підступили до нош. Йому було дуже важко поміж тих двох голів, двох пар очей, що зазирали йому в очі, втуплюватись у той, такий огидний йому образ. Він не міг думати ні про що інше, стороннє; спробував поринути в спогади, в ті роки, про які щойно думав, ті роки, коли він відчував, що речі, які колись були його світом, знову повільно ставали його світом: товариство штабних офіцерів, гарнізонні плітки, ад'ютанти, ординарці. Йому не вдавалося думати про це. Його затисло в двадцяти сантиметрах, які лишались між обома головами лікарів, і на тих двадцяти сантиметрах висів образ — але він з

полегкістю побачив, що проміжок той ширшає, бо лікарі підійшли ближче і стали по обидва боки нош.

Він уже зовсім не бачив їх — тільки білі халати краєчком ока. Він виразно чув їхні слова.

Отже, ви не вірите, що це наслідки того поранення?

Ні в якому разі,— сказав палатний лікар. Він знову розгорнув історію хвороби, зашелестів папір.— Ні в якому разі. Там же тільки подряпина. Осколок тільки зачепив шкіру на голові, сміх, та й годі. За п'ять днів загоїлось би. І жодної типової ознаки струсу мозку. В найгіршому разі — шок. Або...— Він замовк.

— Що ви хочете сказати?

— Краще промовчу.

— Скажіть.

Прикро було, що обидва лікарі мовчать: певне, якось переморгувались, а потім чужий лікар раптом зареготав. Брессен не розчув ні слова. Тоді зареготали обидва. Він зрадів, коли ввійшли обидва солдати з третім — у третього рука була на перев'язі.

— Файнгальс,— сказав йому палатний лікар,— віднесіть до машини порт4>ель. Великий клунок відішлемо потім! — гукнув він до солдатів, що взялися за ноші.

— Ви серйозно? — спитав чужий лікар.

— Цілком серйозно.

Брессен відчув, що його піднімають і виносять; образ діви Марії поплив у лівий бік, стіна наблизилась, тоді — віконна рама в коридорі, його знов обернули — він глянув уздовж довгого коридора, знов обернули, й він заплющив очі: сонце надворі сліпило. Він зрадів, коли за ним зачинилися двері санітарної машини.

III

В німецькій армії було безліч фельдфебелів — зірочками з їхніх погонів можна було б прикрасити склепіння якогось безглуздого пекла, — і хтозна-скільки фельдфебелів на прізвище Шнайдер, а серед цих останніх чимало й таких, що звались Алоїзами, але тільки один із цих фельдфебелів, що звались Алоїзами Шнайдерами, сидів у ті дні в одному угорському населеному пункті під назвою Сокаргей; то було невеличке містечко — напівсело, напівкурорт. Стояло літо.

Шнайдер сидів у невеличкій кімнатці з жовтими шпалерами, на дверях — рожева картонна табличка з написом чорною тушшю: "Виписка. Фельдфебель Шнайдер". Письмовий стіл стояв так, що Шнайдер сидів спиною до вікна, а коли не було чого робити, то вставав, повертався й дивився на вузьку, курну дорогу, що ліворуч вела до села, а праворуч, поміж кукурудзяним полем та абрикосовою посадкою, в "пусту" — угорський степ. Здебільшого Шнайдерові не було чого робити. В госпіталі лежали самі тяжкопоранені, решту, хоч трохи транспортабельних, вивезли, а ходячих виписали, видали амуніцію й відвезли на фронтовий— розподільний пункт. Шнайдер міг цілі години дивитись у вікно: надворі було душно й парко, а найкращі ліки проти такого клімату — жовтувата абрикосова горілка з зельтерською водою. Горілка була досить міцна, дешева, чиста, смачна, і так гарно було сидіти коло вікна, дивитись на небо чи на дорогу й п'яніти. Сп'яніння приходило дуже повільно, Шнайдерові доводилось запекло боротися за нього, йому ще зранку потрібно було чималої дози горілки, щоб досягти стану, коли хміль заливав отупіння. У НІ найде ра була своя система: в перший келишок він наливав горілки лиш на денце, в другий — більше, в третій — половину на половину, четвертий випивав без води, п'ятий

знову половину на половину, шостий — як другий, а сьомий — як перший. Він випивав тільки сім келишків. До пів на одинадцяту закінчував цю процедуру і опинявся в стані, який називав лютою тверезістю, його сповнював холодний вогонь, і він був здатний витерпіти отупіння цілого дня. Близько одинадцятої години звичайно приходили перші виписані, здебільшого о чверть на дванадцяту, і він мав ще майже годину, щоб дивитись на дорогу, де зрідка з'являлась підвода, запряжена худими кіньми, і, збиваючи куряву, гуркотіла в село, або ловити мух, провадити вигадливі діалоги з уявним начальством — іронічні й стислі,— або ж розкладати на столі папери та печатки.

Десь близько тієї години — о пів на одинадцяту — доктор Шміц стояв у палаті, де лежали двоє поранених, яких він оперував уранці: ліворуч двадцятиоднорічний лейтенант Молль, схожий на стару бабу. Його загострене обличчя під дією наркозу неначе вишкірялось, рої мух пообліплювали бинти у нього на руках і сонно сиділи на закривавленій марлі, якою була сповита його голова. Шміц почав зганяти їх — марна річ, він похитав головою й натяг на голову сплячому біле простирадло. Почав надягати свіжий білий халат для обходу, повільно застебнув ґудзики й глянув на другого пораненого, капітана Бауера, що наче прокидався вже від наркозу, бо щось глухо муркотів, не розплющуючи очей, і силкувався повернутись, хоча був прив'язаний до ліжка. Прив'язана була ременями до бильця ліжка й голова — тільки губи ворушились та інколи сіпались повіки, ніби він хотів розплющити очі,— і знову він щось мурмотів. Шміц, заклавши руки в кишені халата, чекав — у палаті стояв присмерк, повітря було важке, ледь тхнуло гноєм, та й мух аж роїлося, навіть коли двері й вікна позачиняли: раніш у цих підвалах були стайні.

Уривчасте мурмотіння капітана ставало неначе зрозумілі-ше, він раз у раз розкривав рота і ніби вимовляв усе те саме слово, якого Шміц не міг зрозуміти,— дивна суміш "е", "о" й горлових звуків, що ніби заворожила лікаря. Потім капітан несподівано розплющив очі.

— Бауер! — гукнув Шміц, хоча й знав, що марно. Підійшов ближче й помахав руками перед очима в капітана, але той не реагував. Шміц підніс йому руку до самих очей, так близько, що відчув долонею капітанові брови; марно — капітан тільки через рівні проміжки часу повторював своє незрозуміле слово. Погляд його був звернений у себе, а що там — ніхто не знав. Раптом він вимовив своє слово дуже виразно, чітко, немов вивчене напам'ять.— тоді ще раз. Шміц нахилив вухо аж до губів капітанові. Капітан сказав:

— Бело гор же.

Шміц напружено вслухався, він не знав такого слова й не розумів, що воно означає, але радий був його чути, воно звучало гарно, таємниче і гарно. Надворі було тихо — він чув, як дихає капітан, дивився йому в очі й чекав, аж дух затамувавши, що слово "Бєлогорже" пролунає знову. Шміц поглянув на годинник, почав стежити за секундною стрілкою — цей малесенький палець повз по циферблату дуже повільно — п'ятдесят секунд: "Бєлогорже". Наступні п'ятдесят секунд видались йому нескінченними. До подвір'я в'їздили машини. Хтось у коридорі щось гукнув, і Шміц подумав, що головний лікар переказав йому, щоб зробив обхід замість нього. Ось до подвір'я знову в'їхала машина.

— Бєлогорже,— сказав капітан.

Шміц іще почекав — двері розчинились, увійшов фельдс})е-бель, Шміц нетерпляче махнув йому, щоб мовчав, а сам, дивлячись на секундну стрілку, зітхнув, коли вона стрибнула на тридцяту секунду.

— Бєлогорже,— сказав капітан.

— Що там? — спитав Шміц фельдс})ебеля.

— Обхід — пора вже,— відповів фельд4)ебель.

— Іду,— сказав Шміц. Він обсмикнув рукав на годинник, саме коли стрілка показувала двадцять секунд, а капітанові губи щойно зімкнулися; втупив очі в рот капітана і підсмикнув рукав, коли губи зворухнулись.

— Бєлогорже.

Стрілка стояла точно на десяти секундах. Шміц повільно вийшов.

Того дня нікого не виписували. Шнайдер почекав до чверті на дванадцяту, потім вийшов по сигарети. В коридорі зупинився біля вікна. На подвір'ї мили машину головного лікаря.

Четвер",— подумав Шнайдер. Машину головного мили щочетверга.

Будівлі стояли чотирикутником, відкритим ззаду, з боку залізниці. В північному крилі було хірургічне відділення, посередині — адміністрація й рентгенівські кабінети, в південному — кухня й помешкання для персоналу, а на самому кінці, в шестикімнатній квартирі, жив директор. Колись тут містилася сільськогосподарська школа. Позаду, в великому саду, що починався всередині прямокутника будівель, стояли душові, кілька стаєнь та дослідні ділянки — акуратно розбиті грядки з усілякими рослинами. Плодові дерева саду тяг-лись аж до залізниці, і часто там видно було директорову дружину, що їздила верхи з синком, шестирічним шибеником, який сидів на маленькому поні й раз у раз пронизливо скрикував. Жінка була молода й гарна, і щоразу, побавившись із сином у саду, вона приходила до адміністрації й скаржилася, що там біля гнойової ями лежить невибухлий снаряд — така небезпека! Щоразу їй обіцяли зробити щось, але нічого не робили.

Шнайдер стояв коло вікна й дивився на шоо^ера головного лікаря. Той дуже старанно робив свою роботу; хоча він уже два роки їздив цією машиною й доглядав її, але, як належить, розгорнув на ящику схему змащування, одягнув тиковий комбінезон, а довкола порозставляв відра

та бляшанки. Машина головного була низенька, сидіння обтягнені червоним. "Четвер,— думав Шнайдер,— знову четвер".

У календарі звичок четвер був днем, коли мили машину головного лікаря. Шнайдер привітався з білявою медсестрою, що квапливо йшла повз нього, ступив кілька кроків до дверей буфету, але вони були замкнені. На подвір'я в'їхали дві вантажні машини й стали віддалік від машини головного лікаря. Шнайдер зупинився й виглянув надвір; у ту мить до подвір'я в'їхала дівчина з городиною. Вона сама правила невеличким візком, сидячи на перевернеиому ящику, і обережно проїхала поміж машинами до кухні. її звали Сарка, вона приїздила щосереди з котрогось із довколишніх сіл, привозила фрукти й городину. Щодня приходили люди, що приносили фрукти й городину, інтендант мав різних постачальників, але в середу приїздила тільки Сарка. Шнайдер знав це точно; в середу він часто кидав роботу о пів на дванадцяту, ставав коло вікна й чекав, коли в кінці алеї, що вела до станції, з'явиться хмарка куряви, чекав, коли вона наблизиться, в хмарі стане видна конячка, колеса візка й нарешті сама дівчина, з гарненьким довгастим личком та усмішкою на устах. Шнайдер припалив останню сигарету й сів на підвіконня. "Сьогодні побалакаю з нею",— подумав він і водночас згадав, що думав так кожної середи: "Сьогодні побалакаю з нею",— але ні разу ще не зважився. Але сьогодні неодмінно зважиться. У Сарці є щось таке, що він відчув тільки в тутешніх жінок, в оцих дівчат із пусти, які в фільмах завжди витанцьовують з таким дурним запалом. Сарка була стримана, так, стримана, і в ній ледь відчувалася ніжність. Вона була ніжна зі своїм конем, із фруктами та овочами в кошиках — абрикосами й помідорами, сливами й грушками, огірками й солодким перцем. її розмальований візок прослизнув між брудними каністрами з мастилом та ящиками, зупинився біля кухні, і вона постукала батогом у вікно. О цій порі в будинку ще бувало тихо. Тривав обхід, поширюючи боязко-урочистий настрій, всі були напружені, в коридорах панувала якась невиразна тривога. Але сьогодні звідти долинав збуджений гамір, грюкали двері, лунали крики. Шнайдер чув усе те ніби краєчком свідомості, він курив свою останню сигарету й дивився, як Сарка торгується з кухарем-о})ельдфебелем. Звичайно вона мала справу з

інтендантом, і той намагався вщипнути її за сідницю, але Працкі, 4>ельд4>ебель-кухар, був худий, трохи нервовий, дуже тверезий чолов'яга, що дуже добре куховарив, а на жінок, як усі знали, не звертав уваги. Сарка щось із запалом говорила йому, махала руками, видно, вимагаючи грошей, але кухар тільки знизував плечима й кивав на головний будинок, саме туди, де сидів Шнайдер. Дівчина обернулась і глянула Шнай-дерові майже в обличчя; він сплигнув з підвіконня й почув, що його гукають із коридора: "Шнайдер, Шнайдер!" Потім хвилинка тиші, і знову гукнули: "Фельдфебелю Шнайдер!" Шнайдер іще визирнув надвір: Сарка взяла коника за повід і повела до головного будинку. Лікарів шоо^ер стояв у великій калюжі й згортав схему змащування. Шнайдер повільно йшов до канцелярії, він до дечого додумався, поки дійшов туди: що треба поговорити з дівчиною сьогодні, неодмінно, що по середах машину головного лікаря не миють і що Сарка не могла приїхати в четвер.

Назустріч йому йшов обхід. Люди в білих халатах виходили з великого залу, тепер майже порожнього; кілька медсестер, фельдшер, санітари — мовчазна процесія, а на чолі не головний лікар, а унтер-офіцер медичної служби доктор Шміц. Голос його чули рідко. Шміц був низенький, товстий, непримітний на вигляд, але його сірі очі були тверді, а часом він опускав на мить повіки, наче хотів щось сказати, але так і не казав. Коли Шнайдер підходив до канцелярії, білі халати вже розходились; побачивши, що Шміц простує до нього, Шнайдер відчинив йому двері й увійшов разом із ним.

Госпітальний каптенармус тримав біля вуха теле4юнну трубку. На його широкому обличчі видно було роздратування. Він саме сказав: "Ні, пане майоре",— потім із трубки стало чутно голос головного, каптенармус зиркнув на Шнайдера і на лікаря, жестом запропонував лікареві сісти, всміхнувся, глянувши на Шнайдера, а тоді сказав: "Так точно, пане майоре",— і поклав трубку.

— Що таке? — спитав Шміц.— То ми драпаємо?

Він розгорнув газету, що лежала перед ним, зразу ж згорнув її й глянув через плече Файнгальса, що сидів поряд. Тоді холодно подивився на каптенармуса. Він побачив, що Файн-гальс креслить план містечка. На аркуші стояло: "Евакопункт Сокаргей".

— Так,— підтвердив каптенармус.— Наказано евакуюватись.— Він намагався лишатися спокійним, та коли глянув на Шнайдера, в його погляді було якесь гидке збудження. І руки в нього тремтіли. Він кинув погляд на пофарбовані в захисний колір ящики, що стояли попід стінами; піднявши чи опустивши дошку, їх можна було обернути в шафу чи стіл. Він так і не запросив Шнайдера сісти.

— Позичте сигарету, Файнгальс,— сказав Шнайдер.

Файнгальс підвівся, відкрив синю коробку й простяг Шнайдерові. Шміц теж узяв сигарету. Шнайдер зіперся на стіну й закурив.

— Я вже знаю,— порушивши тишу, промовив він.— Я виїздитиму останнім. Раніш, бувало, я їхав з першими.

Каптенармус почервонів. У сусідній кімнаті цокотіла друкарська машинка. Задзеленчав теле4юн, каптенармус узяв трубку, озвався й сказав: "Слухаюсь, пане майоре, зараз передам на підпис".— І поклав трубку.

— Файнгальс,— сказав він,— підіть спитайте, чи готовий наказ по частині.

Шміц і Шнайдер перезирнулись. Шміц глянув на стіл і знов розгорнув газету. "Процес проти державних зрадників",— прочитав він і згорнув газету.

Файнгальс вернувся з сусідньої кімнати з писарем. Писар був блідий білявий унтер-офіцер з жовтими від курива пальцями.

— Оттен! — гукнув назустріч йому Шнайдер.— Ти ще відчиниш бу4>ет?

— Хвилинку,— сердито перебив каптенармус,— у мене тут важливіші справи.— Він тарабанив пальцями по столу, поки писар розкладав примірники наказу та виймав копірку. Вийшло дві копії по три сторінки й чотири аркуші копірки. Наказ складався неначе майже з самих прізвищ. Шнайдер згадав про дівчину. Мабуть, вона в інтенданта, зайшла по гроші. Він підійшов до вікна, щоб бачити ворота.

— Гляди, зостав нам сигарет,— сказав він Оттенові.

— Тихо! — гримнув каптенармус. Він передав Файнгаль-сові аркуші й наказав: — До головного на підпис.

Файнгальс з і шпили в аркуші скріпкою і вийшов.

Каптенармус обернувся до Шміца і Шнайдера, але Шнайдер дивився у вікно; було вже під дванадцяту, на дорозі нікого; навпроти простягся великий вигін, де по середах бував базар. Брудні ятки самотньо стояли під яскравим сонцем. "Отже, все-таки середа",— подумав він і подивився на каптенармуса, що тримав у руці копію наказу. Файнгальс уже повернувся і стояв коло дверей.

— ...лишаються тут,— сказав каптенармус.— У Файн-гальса план розміщення. Цього разу все робитиметься як у бою. Звісно, формальність, Шнайдер, але ви візьміть там кого-небудь, заберіть у інфекційному зброю й роздайте. Інших уже повідомили.

— Зброю? — перепитав Шнайдер.— І це формальність? Каптенармус знову почервонів. Шміц узяв з Файнгальсо-

вої коробки ще одну сигарету.

— Я хотів би переглянути список поранених. З першою партією поїде сам головний?

— Так,— підтвердив каптенармус.— Він і списки складав.

— Я хотів би їх подивитися,— сказав Шміц.

І знову каптенармус почервонів. Потім дістав список із, шухляди й віддав Шміцові. Той уважно перечитав його, шепочучи собі під ніс усі прізвища. Всі мовчки дивилися на лікаря, коли він читав список. З-за дверей, з коридора, долинав гамір. Усі аж здригнулися, коли Шміц раптом голосно сказав:

. Сто чортів, лейтенант Молль і капітан Бауер!

Він ляснув аркушем по столу й звів очі на каптенармуса.

Кожен студент-медик знає, що через півтори години

після складної операції на мозку пацієнт іще не транспортабельний! — Він знову взяв список зі столу й затарабанив пальцями по паперу.— Везти їх санітарною машиною — то вже краще зразу їм кулю в лоб.— Він глянув на Шнайдера, тоді на Файнгальса, на Шміца, на Оттена.— Напевне ж, учора вже знали, що ми сьогодні будемо драпати. Чом же не відклали операції?

— Наказ надійшов тільки сьогодні вранці, годину тому,— сказав каптенармус.

— Наказ! Наказ! — Шміц кинув список на стіл і звернувся до Шнайдера: — Ходімо!

Вже надворі Шміц сказав:

— Ви недочули, коли він зачитував. Останню партію цього разу доручили мені. Ми ще побалакаємо.— І швидко рушив до кабінету головного лікаря, а Шнайдер неквапно почовгав до себе.

Проходячи повз вікна, він щоразу визирав з кожного на подвір'я, щоб пересвідчитися, чи стоїть іще Сарчин візок біля воріт. Тепер на подвір'ї було повно вантажних і санітарних машин, а поміж них легкова машина головного лікаря. Там уже почали вантажитись, і Шнайдер завважив, що біля кухні вантажили й корзини з фруктами, а шоо^ер головного ніс через подвір'я великого сірого, оббитого бляхою ящика. У коридорах ледь можна було протовпитись. Зайшовши до своєї кімнати, Шнайдер швидко ступнув до шафи, вилив у склянку рештки горілки й хлюпнув трохи зельтерської, а коли пив, то почув, що надворі завівся перший мотор. Він вийшов зі склянкою в руці до коридора й став біля вікна; він зразу пізнав, що перший мотор, який завівся, був мотор машини головного, добрий мотор; Шнайдер на цьому не знався, але він чув, що мотор добрий. Потім через подвір'я надійшов головний лікар, він не ніс ніякого багажу, а кашкет у нього на голові трохи зсунувся набік. На вигляд він був, як звичайно, тільки обличчя, завжди витончене, бліде з легким рум'янцем, тепер почервоніло, як буряк. Головний лікар був вродливий — високий, стрункий, чудовий вершник, він щоранку о шостій сідав на коня з батіжком у руці й рівномірним чвалом мчав у пусту, поступово даленіючи на тій рівнині, що була неначе самим обрієм. Але зараз його обличчя було червоне як буряк, а Шнайдер якось уже бачив головного таким червоним — тоді, коли Шміцові вдалась операція, на яку головний не наважився. Тепер Шміц ішов поруч головного, йшов цілком спокійно, а головний збуджено махав руками... Але в ту мить Шнайдер побачив дівчину, що йшла коридором, простуючи до нього. її, видно, бентежило все, що відбувалося навкруги, і вона шукала когось непричетного до цієї метушні. Дівчина сказала щось по-угорському, що саме — він не зрозумів, тоді він кивнув їй на свої двері, запрошуючи зайти. Надворі першою від'їхала машина головного, а колона повільно рушила слідом...

Дівчина, певне, гадала, що він заступник інтенданта. Вона не сіла на стілець, хоч він запросив її, і коли він сам сів на ріжок столу, вона стала перед ним і, вимахуючи руками, щось заговорила; йому приємно було тільки дивитися на неї й не слухати, бо він однаково не зрозумів би її мови. Але він не перебивав її, бо хотів на неї дивитись, вона була трохи захуда, може, занадто юна, зовсім юна, куди мододша, ніж він гадав,— груди ще маленькі, але дрібне личко бездоганно гарне, і він, аж дух тамуючи, чекав тих хвильок, коли її довгі вії лягали на смагляві щоки. Кілька хвилин вона стояла так, стуливши на мить червоний і круглий, може, трохи тонкогубий ротик, а тоді знов починала говорити. Він придивився до неї ще пильніше й признався сам собі, що трохи розчарований,— і все ж вона була чарівна. Він раптом заперечливим жестом підняв руки і похитав головою. Вона зразу вмовкла, підозріливо втупилась у нього; він тихо сказав: "Мені хочеться тебе поцілувати, розумієш?" Він і сам уже не знав, чи справді хоче цього, і йому було прикро бачити, як вона червоніє, як її смаглява шкіра помалу загоряється вогнем, і він збагнув, що вона не зрозуміла його слів, але здогадалася, чого він хоче. Відсахнулась, коли він повільно ступив до неї, і по її боязких очах та худій шиї, на якій сильно пульсувала жилка, він побачив, що вона справді занадто юна. Він зупинився, похитав головою й тихо сказав:

— Пробач... Забудь... Розумієш?

Але погляд її став ще боязкіший, і він злякався, що вона закричить. Цього разу вона, здавалося, зрозуміла ще менше, і він, зітхнувши, підійшов до неї, взяв її за маленькі руки, а підносячи до губів, побачив, що вони брудні, пахнуть землею, шкірою, цибулею, поцілував їх легенько й присилував себе усміхнутись. Вона дивилась на нього ще збентежені ше. Він поплескав її по плечу й сказав:

— Ходім, одержиш свої гроші

Лиш коли він пояснив ті слова жестом, вона ледь усміхну лась і вийшла за ним у коридор.

Там вони зустріли Шміца й Оттена.

— Куди ви? — спитав Шміц.

— До інтенданта,— відповів Шнайдер,— дівчина хоче одержати гроші.

— Інтенданта нема,— сказав Шміц.— Він поїхав ще вчора ввечері до Сольнока; звідти він вирушить із першою партією.— Шміц на мить опустив повіки, тоді глянув на Шнайдера і Оттена. Дівчина позирала то на одного, то на другого.

— Оттен,— сказав Шміц,— зберіть останню партію, мені потрібно кілька душ розвантажити машину, бо нам забули доставити продукти.— І виглянув на подвір'я: там стояла тільки одна машина.

— А дівчина? — спитав Шнайдер. Шміц знизав плечима:

— Я не можу видати їй гроші.

— То хай приїде завтра вранці?

Шміц глянув на дівчину. Вона всміхнулась до нього.

— Ні,— сказав він,— краще сьогодні по обіді. Коридором пробіг Оттен, гукаючи:

— Остання партія — виходь!

Шміц вийшов на подвір'я й став коло машини, а Шнайдер провів дівчину до візка. Він спробував розтлумачити їй, щоб прийшла по обіді, але вона тільки вперто хитала головою, і він зрозумів, що без грошей вона не поїде. Він стояв коло неї, дивився, як вона видирається на візок,

перевертає ящик і дістає з нього рудий пакунок. Потім почепила коневі шаньку з вівсом, а з пакунка вийняла скибку хліба, велику котлету й жмутик зеленої цибулі. А в товстій зеленій пляшці було вино. Дівчина всміхнулась до Шнайдера і раптом, жуючи, сказала: "Надьварад",— і тицьнула кілька разів кулаком перед себе, напустивши на обличчя стривожений вираз. Шнайдер подумав, що вона показує, як хтось програв бій у бокс, або, може, натякає, що відчуває себе обдуреною. Він не знав, що таке "Надьварад". Угорська мова дуже важка, в ній нема навіть слова "тютюн".

Дівчина похитала головою.

— Надьварад, Надьварад! — кілька разів проказала вона з притиском і знов затицяла кулаком перед себе. Похитала головою й засміялась, завзято жуючи й квапливо запиваючи вином.— Ох,— зітхнула вона,— Надьварад рус,— знов тицьнула кулаком, знов і знов, розмашисто: "Рус, рус!" — показала на південний схід і забуркотіла: "Бр-р-р, бр-р-р",— удаючи ревіння танкових моторів.

Шнайдер раитом кивнув, і вона голосно засміялась, але враз урвала сміх і споважніла. Шнайдер зрозумів, що Надь-варад — то, певно, назва міста, і жест її кулака став зовсім недвозначим. Він позирнув на людей, що розвантажували машину. Шміц стояв біля кабіни й щось підписував. Шнайдер гукнув йому:

— Докторе Шміц, як матимете час, зайдіть на хвилинку! Шміц кивнув.

Дівчина кінчила їсти. Вона старанно загорнула хліб, рештки цибулі й закоркувала пляшку.

— Напоїти вам коня? — спитав Шнайдер. Вона глянула на нього запитливо.

— Води,— пояснив він.— Для коня.— Він трохи нахилився й спробував показати, як п'є кінь.

— О,— гукнула вона,— так, так! — Погляд її був дивний, якийсь цікавий, зацікавлено-ніжний.

Машина на подвір'ї рушила, і Шміц підійшов до них. Вони провели поглядом машину; за ворітьми стояла ще одна колона, що чекала, поки звільниться проїзд.

— Що сталося? — запитав Шміц.

— Вона каже, що фронт прорвано під якимсь містом, на "Надь" починається.

Шміц кивнув:

— Гросвардейн, я знаю.

— Ви знаєте?

— Я чув увечері по радіо.

— Це далеко звідси?

Шміц замислено дивився на машини, що довгою колоною в'їздили в подвір'я.

— Далеко?—зітхнув він.— Що значить "далеко" в цій війні... Кілометрів зо сто. Може, заплатити дівчині сигаретами — оце зараз?

Шнайдер глянув на Шміца й відчув, що червоніє.

— Ще хвилину,— сказав він,— я хочу, щоб вона ще трохи побула тут.

— Про мене,— погодився Шміц. І повільно пішов до південного крила.

Коли він увійшов до палати з двома пораненими, капітан саме тихо й глухо промовив: "Бєлогорже". Шміц знав, що не варто дивитись на годинник: цей ритм, у якому капітан повторював це слово, був точніший за годинник, і, сидячи на краю ліжка з історією хвороби в руці, майже заколисаний цим безнастанним повторенням одного слова, він силкувався збагнути, як може виникнути такий ритм,— яка механіка

в цьому розбатованому й зшитому докупи черепі, який механізм запускає оцю монотонну літанію? І що відбувається в ті п'ятдесят секунд, коли капітан нічого не каже, тільки дихає? Шміц не знав про нього майже нічого: народився в березні 1895 року у Вуппертапі, звання — капітан, рід військ — піхота, цивільний фах — комерсант, релігія — лютеранська, місце проживання, військова частина, колишні поранення, хвороби, нинішнє поранення. Та в житті цього чоловіка й не було нічого більш-менш гідного уваги: в школі його мали не за доброго, а за досить посереднього учня, проте на другий рік він лишався тільки раз, а в атестаті зрілості мав з географії, англійської мови та фізкультури навіть "добре". Він не любив війни; 1915 року став лейтенантом, зовсім не прагнучи того. Він любив випити, але знав міру, а згодом, коли одружився, ні разу не наважився зрадити дружину, хоч би якою легкою й спокусливою здавалась нагода. Просто не міг присилувати себе.

Шміц знав, що все записане в історії хвороби мало варте, поки він не знає, чому капітан повторює "Бєлогорже" і що воно для нього означає; і знав, що ніколи того не довідається, і все ж сидів би тут довіку, чекаючи на те слово.

Надворі було дуже тихо, і він напружено, занепокоєно дослухався до цієї тиші, в яку час від часу падало оте слово. Але тиша була дужча,

вона пригнічувала його, Шміц поволі, майже через силу підвівся і вийшов.

Коли Шміц пішов, дівчина глянула на Шнайдера й, здавалося, збентежилась. Вона квапливо показала на мигах, ніби п'є.

— А, води,— сказав Шнайдер. І пішов у будинок по воду. У воротях довелось відскочити: елегантний червоний автомобіль тихо, але швидше, ніж дозволено, проїхав повз нього і, керований вмілою рукою, обминув санітарні карети й підкотив до будинку, туди, де була квартира директора.

Коли Шнайдер повернувся з відром, йому знов довелося відскочити вбік. На подвір'ї пролунав гучний сигнал і колона рушила. У першій машині сидів каптенармус, решта повільно їхали за нею. Каптенармус не дивився на Шнайдера. Той пропустив довгу вервечку машин і ввійшов на подвір'я; там було гнітюче порожньо й тихо. Він поставив відро перед конем і глянув на дівчину; та показала на Шміца, що виходив з південного крила. Шміц пройшов повз них до воріт, й вони неквапно рушили за ним. Там усі троє зупинились і провели очима колону, що рухалася до станції.

бо

161

— Ті двоє, що прийшли з індукційного, справді принесли з собою зброю,— тихо сказав Шміц.

— Ох! — гукнув Шнайдер.— Я й забув. Шміц похитав головою.

— Нам вона не буде потрібна, навпаки. Ходімо, вже пора.— І зупинився біля дівчини: — Мабуть, віддамо їй сигарети, га?.. Хтозна...

Шнайдер кивнув.

— А нам не залишили жодної машини? Як же ми поїдемо?

— Одна вернеться,— сказав Шміц,— головний мені пообіцяв.

Обидва перезирнулися.

— Он біженці,— сказав Шміц і показав у бік села, звідки наближався втомлений обоз. Люди ішли повільно, не дивлячись на них. Вони були зморені, сумні й не дивилися на військових та дівчину.

— Вони здалеку,— сказав Шміц,— бачте, як потомилися коні. Це безглуздя — втікати; з такою швидкістю від війни не втечеш.

Позаду гучно засигналили, пронизливо, нервово, нахабно. Вони повільно розійшлися, і Шнайдер вернувся до дівчини. Виїхала директорова машина; їй довелося зупинитись, бо вона трохи не врізалась в один з біженських возів. Добре видно було тих, хто сидів у машині,— наче в кіно, коли сидиш у першому ряду і екран аж неприємно близько. Спереду за кермом сидів директор, його гострий, трохи безвільний профіль був непорушний; поперед нього на сидінні громадились валізи й ковдри, міцно поприв'язувані мотузками, щоб не попадали в дорозі. Позад нього сиділа дружина, "її гарний профіль був так само непорушний; вони обоє наче вирішили не дивитись ні праворуч, ні ліворуч. На колінах у неї лежало немовля, а шестирічного хлопчика вона посадила поруч себе. Тільки хлопчина виглядав із машини, притиснувши жваве личко до шибки, і всміхався солдатам. Десь хвилин за дві машина змогла рушити — коні в обозі були потомлені, й десь попереду сталася затримка. Видно було, що директор за кермом нервується; він спітнів, очі в нього блискали, а жінка щось шепотіла йому ззаду. Стояла майже цілковита тиша, чути було тільки стомлені вигуки людей в обозі та плач дитини, але раптом на подвір'ї ззаду залунав крик, хрипке ревіння, і обидва озирнулись; у ту ж мить по

машині вдарила каменюка. Вона влучила тільки в прив'язаний спакований намет, а друга прогнула каструлю, причеплену зверху, наче люди в машині їхали на пікнік. Чоловік, що, репетуючи, біг

до машини, був двірник, який жив у двох кімнатах біля душової позад будинку. Він підбіг уже зовсім близько й зупинився у воротях, але не мав каменюки в руці, отож, вилаявшись, нахилився, але в цю хвилину обоз рушив з місця й машина, гордовито сигналячи, теж рушила. В повітрі просвистів квітковий вазон, але впав на те місце, де тільки що стояла машина,— на чисту бруківку з невеликих синюватих каменів. Вазон розбився, черепки на диво симетричним віночком попадали навколо купки землі, що якусь мить зберігала 4юрму вазона, а потім раптом розсипалась, оголивши коріння герані, а її простенькі червоні квітки стирчали посередині.

Двірник зупинився між Шнайдером і Шміцом. Він уже не лаявся, а плакав, на його брудному обличчі видно було сльози, а постава була зворушлива й водночас жахлива: зціпивши руки, він нахилився вперед, брудна стара куртка обвисла на запалих грудях. Почувши ззаду, з подвір'я, жіночий крик, двірник здригнувся і, плачучи, повільно пішов назад. Сарка пішла за ним; вона відсахнулась, коли Шнайдер простяг до неї руки. Взяла свого коня за вуздечку, вивела за ворота, сіла на візок і взяла віжки в руки.

— Я принесу сигарети! — гукнув Шміц.— Затримайте її на хвилинку.

Шнайдер схопив коня за вуздечку, дівчина шмагонула його батогом по руці, йому було боляче, але він не відпустив коня. Озирнувся й здивувався, що Шміц біжить. Він ніколи не думав, що Шміц може побігти. Дівчина знову підняла батіжок, але не вдарила, а поклала поруч себе на козла, і Шнайдер з подивом зауважив, що вона раптом усміхнулась, як звичайно усміхалась: лагідно й стримано. Шнайдер підійшов до візка, обережно підняв дівчину з ящика й поставив долі. Дівчина щось гукнула до коня, і коли Шнайдер обняв її, то побачив, що вона й досі трохи налякана, але не пручається, а тільки неспокійно

поглядає на всі боки. В підворітті було темно, Шнайдер обережно поцілував її в щоки, в ніс і відгорнув рукою чорне гладеньке волосся, щоб поцілувати в потилицю. Він здригнувся, почувши, що вернувся Шміц і кинув сигарети у візок. Дівчина підскочила, сіла на віз і глянула на червоні коробки. Шміц, не подивившись у бік Шнайдера, зразу ж пішов назад у двір. Дівчина почервоніла, глянула на Шнайдера, але не в очі, а кудись на скроні, а тоді раптом гукнула до коня якесь коротке різке слівце й смикнула за віжки. Шнайдер відступив убік, даючи їй дорогу. Дочекався, поки вона від'їхала десь на півсотні кроків і

голосно вигукнув її ім'я. Вона зупинилась, не обертаючись підняла на прощання батіжок і поїхала далі. Шнайдер повільно вернувся на подвір'я.

Там, біля кухні, сиділо семеро з останньої партії — вони їли, на столі перед кожним з них був суп і товсті скибки хліба з м'ясом. Підійшовши ближче, Шнайдер почув глухі удари зсередини будинку. Він запитливо подивився на присутніх.

— Двірник ламає двері до директорової квартири,— ска-, зав Файнгальс і додав:— Хай би дав спокій тим дверям: що з того, як він їх розламає.

Шміц пішов з чотирма солдатами до будинку, щоб позбирати все, що треба ще було підготувати для перевезення. Шнайдер з Файнгальсом і Оттеном залишилися.

— Мені доручили гарну річ,— сказав Оттен. Файнгальс випив із солдатського кухля червоної абрикосової горілки й дав Шнайдерові кілька пачок сигарет.

— Дякую,— сказав Шнайдер.

— Мені доручили,— вів далі Оттен,— повкидати кулемет, автомати та інший мотлох у яму з гноївкою, там, де лежить невибухлий снаряд. Ви мені допоможете, Файнгальс.

— Зараз,— озвався той і, не встаючи з місця, вмочаючи в калюжки супу посеред стола черенок ложки, став повільно малювати на столі якісь фігури.

— Ходімо вже,— сказав Оттен.

Шнайдер скоро заснув, схилившись над казанком. Сигарета його не погасла. Вона лежала на краю стола; з неї ніби вилазив тонкий черв'як попелу, а жар повз далі, пропалюючи на столі вузенький чорний слід аж до кінця сигарети, і за якісь чотири хвилини на столі залишилась лежати тільки тоненька, прилипла до дошки сіра паличка з попелу. Цей попіл довго лежав там, майже годину, аж поки Шнайдер прокинувся й змахнув його рукавом, навіть не побачивши. Він прокинувся, коли на подвір'я в'їхала вантажна машина. Майже водночас із тією машиною він почув перші танки. Шнайдер схопився — інші, що стояли на подвір'ї й курили, хотіли були засміятись, але не встигли: далеке гудіння було дуже вже промовисте.

— Що ж,— сказав Шміц,— машина справді прибула.— Файнгальс, погляньте-но з даху, що там видно!

Файнгальс пішов до південного крила. Двірник, вистромившись із вікна директорової квартири, дивився на них. Чути було, що в квартирі порається жінка, видно, рахує склянки, бо там тихо подзенькувало.

— Навантажмо весь цей мотлох, що іще зостався,— сказав Шміц.

Водій відмахнувся. Вигляд у нього був дуже стомлений.

— Начхайте на те сміття,— сказав шофер.— Сідайте в машину, покиньте все.— Він узяв зі столу пачку сигарет, розпечатав і жадібно закурив.

— Вантажмо,— сказав Шміц,— однаково треба почекати файнгальса.

Шоо^зер знизав плечима, сів до столу й начерпав із бачка супу в Шнайдерів казанок.

Інші навантажили на машину все, що ще знайшли в домі,— кілька ліжок, похідну скриню одного офіцера, чиє ім'я було виразно написане на ній чорною фарбою: "Обер-лейтенант д-р Грек",— пічку, купу солдатських ранців та заплічних мішків, кілька гвинтівок; потім стос білизни: позв'язувані пачками сорочки, кальсони, шкарпетки й хутряні безрукавки.

Файнгальс гукнув згори, з даху:

— Нічого не бачу. Рядочок тополь у селі все затуляє. А ви їх чуєте? Я чую дуже добре.

— Чуємо,— гукнув Шміц,— ми їх чуємо. Злазьте!

— Зараз,— сказав Файнгальс, і його голова, що визирала з слухового вікна, зникла.

— Нехай хтось вийде на залізничний насип,— сказав Шміц.— Звідти їх напевне можна побачити.

— Марна справа,— озвався шофер.— їх іще не видно.

— Чому?

— Я чую. Я чую, що їх іще не видно. До того ж вони йдуть із двох боків.— Він показав рукою на південний захід, і той рух був наче чаклунський: тепер і вони справді почули гудіння моторів.

— Сто чортів,— лайнувся Шміц,— що ж нам робити?

— їхати,— сказав шос}>ер. Відступив убік і, хитаючи головою, дивився, як інші вже наостанці вантажать на машину стіл і лаву, на якій він сидів.

З будинку вийшов Файнгальс.

— Кричить один поранений,— сказав він.

— Я йду до нього,— мовив Шміц,— а ви їдьте.

Вони нерішуче постояли. Тоді всі, крім шсфера, пішли за Шміцом. Той озирнувся й спокійно сказав:

— їдьте, це ж я мушу лишитись — коло поранених. Вони ще раз нерішуче зупинились, а за якусь мить знов

пішли за ним.

— Хай вам чорт,— гукнув Шміц,— їдьте! На цій клятій рівнині ви зможете від них відірватися.

Тепер вони вже не пішли за ним. Тільки Шнайдер повіль но рушив услід йому, коли Шміц уже зник у будинку. Інші неквапно пішли до машини. Файнгальс іще на мить зупинився. Трохи повагався, потім теж вернувсь у будинок і там зіткнувся зі Шнайдером.

— Вам іще щось треба? — спитав Файнгальс.— Ми ж усе повантажили.

— Скиньте трохи хліба й смальцю. І сигарет.

Двері палати відчинилися. Файнгальс зазирнув туди й вигукнув:

— Господи! Наш капітан.

— Ви його знаєте? — спитав Шміц.

— Так,— відповів Файнгальс.— Я півдня пробув у його батальйоні.

— Де?

— Не знаю, як називалось те містечко.

— Ну, їдьте вже! — гукнув Шміц.— Не робіть дурниць.

— До побачення,— відказав Файнгальс і вийшов.

— Чому ви залишилися?—спитав Шміц, але, видно, не чекав відповіді, і Шнайдер не відповів. Обидва прислухались, як від'їжджає машина, гудіння мотора стало трохи глухішим, коли вона виїхала за ворота, а потім рушила дорогою до станції — з-поза станції ще було чути її, але помалу звук зовсім затих.

Гудіння танкових моторів теж затихло. Почулися постріли.

— Важкі зенітки,— сказав Шміц,— треба сходити на залізничний насип.

— Я піду,— відповів Шнайдер. У палаті капітан промовив: "Бєлогорже". Промовив майже без наголосу, але ніби з радістю. Він був смаглявий, з густою чорною бородою, голова в нього була туго забинтована. Шнайдер глянув на Шміца.

— Марне діло,— сказав той.— Коли й видужає, все витримає, то й тоді...— І знизав плечима.

— Бєлогорже,— промовив капітан. Потім заплакав. Він плакав зовсім нечутно, і вираз обличчя нітрохи не змінився, але й крізь сльози іще раз промовив: — Бєлогорже.

— Його віддадуть до трибуналу,— сказав Шміц.— Він упав з мотоцикла, не мавши на собі каски. Він був капітаном.

— Піду подивлюся з насипу,— мовив Шнайдер,— може, звідти щось побачу. Коли ще йтимуть війська, пристану до них... отже...

Шміц кивнув.

— Бєлогорже,— сказав капітан.

Коли Шнайдер вийшов на подвір'я, він побачив, що двірник у директоровій квартирі вивісив прапор — жалюгідну червону ганчірку, на якій були нашиті незграбно вирізані жовтий серп і білий молот. Він почув, що й на південному сході гудіння стало знову чутніше. Стрілянини не було. Він повільно пройшов повз грядки й зупинився тільки біля гнойової ями. Коло ями лежав невибухлий снаряд. Він лежав там уже давно. Кілька місяців тому есесівські частини із залізничного насипу обстрілювали угорських повстанців, що засіли в школі. Бій, певне, був недовгий — на фасаді будинку вже майже не залишилося слідів обстрілу. Тільки лежав ледь помітний снаряд — іржавий, з лікоть завдовжки, плавно загострений шматок заліза. Він був схожий на оцупок трухлого дерева. Між високою травою його майже не було

видно, але директорова дружина багато разів скаржилася, щоб його прибрати, про це не раз подавали рапорти, але відповіді так і не надійшло.

Минаючи снаряд, Шнайдер уповільнив ходу. Він бачив у траві сліди Оттена і Файнгальса, що вкинули в яму кулемет, але поверхня гноївки була вже гладенька — жирна, зелена гладінь. Шнайдер пішов далі повз грядки, повз садовий розсадник, через луг, і піднявся на насип. Ці півтора метра здались йому страшенно високими. Він дивився повз село, на широку рівнину ліворуч від залізниці, й не бачив нічого. Але гудіння чув виразніше. Прислухався, чи десь іще стріляють. Ніде нічого. Гудіння долинало саме звідти, звідки тяглися рейки. Шнайдер сів і став чекати. В селі було зовсім тихо, все наче вимерло — дерева, будиночки, чотирикутна дзвініця. Село здавалося зовсім маленьким, бо ліворуч від залізниці не було жодного будинку. Шнайдер закурив.

Шміц сидів у палаті коло пораненого, що казав "Бєлогорже". Раз у раз. Сльози в нього вже не текли. Поранений дивився перед себе темними очима й казав "Бєлогорже", неначе співав мелодію, що здавалася Шміцові дуже гарною. Принаймні він міг би слухати, як звучить це слово, без кінця. Другий поранений спав.

Того, що раз у раз повторював "Бєлогорже", звали Бауер, капітан Бауер, колись він був агентом текстильної фірми, перед тим — студентом, але ще раніше — лейтенантом, майже чотири роки, і згодом, на службі агента, йому жилося нелегко. Все залежало від того, чи є в людей гроші, а грошей У людей майже ніколи не було. Принаймні в тих, що могли б купувати його пуловери. Дорогі пуловери купували завжди, дешеві теж, але ті, що мав продавати він,— отой середній гатунок,— завжди продавались погано... Йому не пощастило стати агентом, що рекламує дешеві пуловери, і дорогі — теж, то була добра служба, але така дістається тим, кому вона не потрібна. П'ятнадцять років пробув він агентом, що рекламував оті неходові пуловери; перші дванадцять років то була паскудна, невпинна, жахлива боротьба, біганина від магазину до магазину, від будинку до будинку,— виснажливе життя.

Його дружина постаріла за ті роки. Коли він познайомився з нею, їй було двадцять три, йому двадцять шість — вій, ще студент, полюбляв випити, а вона, дуже струнка блондинка, терпіти не могла вина. Але дружина ніколи не сварилася з ним — тиха жінка, що не сказала нічого й тоді, коли він покинув навчання, щоб продавати пуловери. Часто він сам із себе дивувався, що такий витривалий: дванадцять років продавати оті паскудні пуловери! І як тільки дружина все це терпіла. Потім три роки велося трохи краще, і раптом, через п'ятнадцять років, усе змінилося: він став агентом, що рекламував і дорогі пулевери, і дешеві, і середні.

То була чудова служба; тепер замість нього бігали інші. А він завжди був удома, телефонував, підписував, мав завідувача складу, бухгалтерку й друкарку-стенографістку. Він мав тепер гроші, але в його завжди хворобливої дружини сталося п'ять викиднів підряд — вона захворіла на рак. Це було встановлено остаточно. А крім того, такий успіх тривав усього чотири місяці — поки не почалась війна.

— Бєлогорже,— сказав капітан.

Шміц глянув на нього: от би взнати, що думає капітан. Він не міг погамувати цікавості, хотів до кінця взнати цю людину — це повне, трохи запале, мертвотно-бліде під щетиною обличчя, ці застиглі очі, що наче промовляли: "Бєлогорже",— бо губи вже ледь ворушились. Тоді поранений знову заплакав, його сльози нечутно стікали по щоках. Він не був героєм, йому було неприємно, коли підполковник кричав у телео^юн, щоб він подбав про свою роту, в "Кізяка" щось негаразд, і — йому довелося їхати на передову з отією каскою на голові, в якій він, як йому було відомо, здавався кумедним. Він не був героєм і ніколи не казав, що він герой, бо сам добре знав, що ні. А коли під'їздив до передової, то скинув каску, бо не хотів здаватися кумедним, коли приїде й муситиме кричати. Він тримав каску в руці й думав: "Що ж, треба то треба",— і гуркіт бою все ближчав, але він уже не боявся. Сто чортів, вони ж усі знають, що він не міг зробити більше, і ніхто б тут нічого не зробив, бо в них замало гармат і нема танків. Нащо ж цей дурний крик?

Кожен офіцер знав, що забагато танків і артилерії виділено для прикриття штабів. Паскудство,— думав він — і сам не знав, що він хоробрий. А потім упав, і йому геть розвалило череп, і в ньому тільки й лишилося, що слово "Бєлогорже". Це було все. Здавалось, цього вистачало, щоб він міг говорити всю решту свого життя, це був цілий світ для нього, світ, якого ніхто не знав і не знатиме.

Він, звичайно, не знав, що його звинувачено в самоскаліченні й передано справу до трибуналу, бо він у бою, їдучи на мотоциклі, скинув з голови каску. Він цього не знав — і ніколи не знатиме. Той акт із його прізвищем, з реєстраційним номером, з усякими висновками та резолюціями був складений даремно — він не дізнається про нього, це його вже не зачепить. Він тільки що п'ятдесят секунд повторював: "Бєлогорже".

Шміц не спускав з нього очей. Він сам ладен був запасти в маячню, аби збагнути, що діється в мозку цієї людини. І водночас він йому заздрив.

Він злякався, коли Шнайдер відчинив двері.

— Що там? — спитав Шміц.

— Ідуть,— відповів Шнайдер.— Уже близько. З наших більш ніхто не прорвався.

Шміц досі не чув нічого, а тепер почув їх — вони були близько. Вже в містечку. Тепер він зрозумів те, що казав шофер: "Я чую, що їх іще не видно". Тепер було чути, що їх уже видно — добре видно.

— Прапор,— сказав Шміц,— треба вивісити прапор із червоним хрестом. Хоч спробувати.

— Ще можна.

— Ось він,— сказав Шміц і витяг прапор з-під своєї валізки, що лежала на столі. Шнайдер узяв прапор і сказав:

— Ходімо разом.

Вони вийшли. Шнайдер вистромив голову в вікно й зразу втяг її. Він був блідий.

— Он вони стоять,— сказав він.— Біля насипу.

— Я піду назустріч їм,— сказав Шміц.

Шнайдер похитав головою, підняв прапор якомога вище і вийшов надвір. Повернув праворуч і дерев'яно рушив до насипу. Було зовсім тихо, і танки на виїзді з села не гули моторами. Школа була остання будівля перед станцією. Туди були спрямовані танкові гармати, але Шнайдер їх не бачив. Він взагалі не бачив танків, не бачив нічого. Він здавався сам собі смішним — тримав прапор перед животом, мов на параді, й відчував, що в його жилах, замість крові, тече страх. Самий страх. Він ішов прямо, дерев'яно, повільно, наче лялька, і ніс перед собою прапор. Ішов повільно, поки спіткнувся, і це його розбудило. Він спіткнувся об дріт, натягнений між тичками на дослідній ділянці — винограднику. Тепер він побачив усе. Танків було два, вони стояли за насипом, і передній неквапно повертав башту в його бік. Потім, проминувши дерева, Шнайдер побачив, що танків більше. Вони стояли вишикувані кількома рядами, що тяг лись у поле, і червоні зірки на них були страшні й жахливо чужі. Він ще ніколи їх не бачив. Ось уже гнойова яма. Тепер поминути грядки, далі через розсадник, через луг — на насип, але коло ями він зупинився: його раптом охопив іще гірший страх. Зразу він навіть не розумів, що це страх; йому здавалося тільки, що кров замерзла в жилах, але тепер кров була наче вогонь, а перед очима все червоне — він уже нічого не бачив, тільки велетенські червоні зірки, що наводили страх. Він наступив на невибухлий снаряд — і снаряд вибухнув.

Вибух у тиші пролунав страхітливо гучно. Потім знов тиша. Росіяни тільки знали, що снаряд не їхній, а солдат, що йшов до них із білим прапором, раптом зник у хмарі пилюки. А за мить вони вже стріляли по будинку, мов шалені. Навели всі гармати, перешикувалися для обстрілу й почали трощити спочатку південне крило, потім середину корпусу, тоді північне крило, де з вікна звисав прапорець, вивішений двірником. Прапорець упав у штукатурку, що осипалася зі стін. Під кінець вони знов обстріляли південне крило, дуже довго й люто: вони давно не стріляли, тож зрешетили всю стіну, поки будинок завалився. Аж тоді вони помітили, що у відповідь не пролунало жодного пострілу.

IV

На базарних прилавках залишилися ще тільки дві великі кольорові плями: зелена купа огірків і жовтогаряча — абрикосів. Посеред майдану, як споконвіку, стояла помальована синім і червоним гойдалка, але фарба вигоріла, потьмяніла, вкрилася брудом, наче на старому пароплаві, який терпляче дожидає десь у гавані, поки його спишуть у брухт. Човники з сидіннями висіли непорушно, жоден не гойдався, а з димаря на житловому фургоні, що стояв поряд гойдалки, йшов дим.

Кольорові плями помалу танули; купа огірків, схожа на мозаїку з різних відтінків зеленого, швидко меншала, і Грек ще здалеку бачив, що двоє чоловіків перекладають. їх на візок. Купа абрикосів танула повільніше: там була тільки одна жінка, що обережно брала плоди по одному і обережно клала їх у кошики. Огірки, певне, були не такі ніжні, як абрикоси.

Грек пішов повільніше. "Відмагатись,— думав він,— уперто, затято відмагатись. Це єдина рада, коли все виявиться. Єдина. Адже йдеться про життя". Правда, поки що нічого не виявилося. Він був певен. "Але як тут іще багато євреїв!" — дивувався він.

Бруківка на вуличці, що тяглась між маленькими будиночками й невисокими деревами, була вся у вибоях, але Грек не відчував цього. Він страшенно хвилювався: швидше звідси, швидше, і якнайдалі, аби не впасти комусь в очі, то, може, ще й відмагатись не доведеться. Тільки швидше. І він усе піддавав і піддавав ходу. Він уже був зовсім близько від базару, ось його проминув візок з огірками, а на базарі лишилася тільки ота обачлива жінка, що так старанно складала свої абрикоси. Купка їх не зменшилася ще й наполовину.

Грек побачив гойдалку. Він іще зроду не гойдався на гойдалці з човниками. Таких розваг йому не дісталося; вони були заборонені в їхній родині, бо, по-перше, він був хворий, а по-друге — хіба годилося прилюдно отак по-дурному, ніби мавпа, теліпатися в повітрі. А він ніколи не робив нічого забороненого — оце сьогодні вперше, та ще й таке страшне, мало не найгірше, щось таке, за що можна заплатити життям. Грек відчув, що збудження душить його, і швидко, аж заточуючись на сонці, попрямував через безлюдний майдан до гойдалки. З фургона задиміло дужче. "Мабуть, підкинули вугілля,— подумав Грек.— Ні, дров". Він не знав, чим топлять тут, в Угорщині. Та йому було й байдуже. Він постукав у двері фургона, з'явився голий до пояса, білявий, неголений, ширококостий чоловік, трохи схожий обличчям на голландця, тільки ніс був дивно маленький, а очі темні.

— Що вам? — спитав він по-німецькому.

Грек відчув, як піт тече йому в рот; облизнувся, долонею витер обличчя й відповів:

— Погойдатися, хочу погойдатися.

Чоловік у дверях фургона примружив очі, потім кивнув. Клацнув язиком, за спиною в нього з'явилась його дружина, вона була в нижній спідниці, піт котився по її обличчю, і темно-червоні бретельки були плямисті від поту. В одній руці жінка тримала дерев'яного ополоника, на

другій руці — дитина. Дитина була брудна. Смуглява жінка здалася Греко ві похмурою. В цих людях, безперечно, було щось грізне. Може, він здався їм підозрілим. Грекові вже перехотілося гойдатись, але чоловік, що нарешті перестав клацати язиком сказав:

— Як хочете... в таку спеку... ополудні...

І пішов униз по сходинках. Грек відступив убік і пройшов за ним кілька кроків до гойдалки.

— Скільки це коштуватиме? — безпорадно спитав він. І подумав: "Вони гадають, що я божевільний". Піт доводив його до нестями. Він утер рукавом обличчя й зійшов дерев'яними сходинками на поміст. Угорець відпустив гальмо, середня гойдалка легенько хитнулась туди й сюди.

— Ви ж, певне, не схочете злітати дуже високо,— сказав він.— А то мені треба лишатися тут і пильнувати. Такий припис.

Грекові було неприємно чути його німецьку мову. Він вимовляв слова якось м'яко й водночас бридливо, ніби слова були німецькі, але мова зовсім інша.

— Я не буду високо. Можете собі йти,— сказав Грек —Стривайте, то скільки платити?

Угорець знизав плечима.

— Дайте одне пенге.

Грек віддав йому останнє своє пенге і обережно сів у гойдалку. Човник виявився ширший, ніж здавався на вигляд. Грек відчув себе впевнено і заходився вправлятись у техніці гойдання — він бачив це багато разів, але сам ще не пробував. Він ухопився за жердини, але

зразу пустив їх, щоб утерти піт, а тоді зігнув коліна, випростав їх, знову зігнув — і сам здивувався, що човник почав гойдатись. Це було дуже просто, треба тільки не порушити ритму гойдання, заданого самою гойдалкою, а пристосуватись до нього: вчасно згинати ноги в колінах, не стримуючи гойдалку. Відкидатися назад, випроставши коліна, коли човник гойднеться вперед, а коли човник летить назад — падати вперед, не випускаючи линви з рук. Дуже просто й гарно. Грек побачив, що угорець усе ще стоїть, і гукнув йому:

— Чого ви? Йдіть собі!

Угорець похитав головою, і Грек більше не зважав на нього. Він раптом збагнув, що проґавив у житті щось дуже істотне: гойдалку. Це ж чудова розвага! Піт на лобі в нього висох, за кожним розмахом у нього ніби чарами вливалися свіжі сили, і взагалі — світ став не такий. То він складався лише з кількох брудних дощок, між якими зяяли широкі щілини, то перед Греком відкривалось усе небо.

— Обережно! — гукнув угорець унизу.— Тримайтеся! Грек відчув, що він загальмував; гойдалку нерізко шарпнуло, і вона зупинилась.

— Облиште! — гукнув Грек. Але угорець похитав головою. Грек знову швидко розгойдався. Яка це розкіш — стоїш паралельно землі, коли гойднешся назад, і перед очима — брудні дошки, що означають весь світ, а потім летиш уперед і — ступаєш по небу, бачиш його над собою, ніби лежиш на луці, тільки тут воно ближче, куди ближче. А що між тим — не варт і дивитись. Ліворуч жінка старанно вкладала абрикоси, а купка наче й не меншала. Праворуч стояв цей гладкий білявий тип, що мав припис гальмувати його; кілька курей з'являються в полі зору й зникають, позаду — вулиця. Кашкет злетів у нього з голови.

"Відмагатись,— подумав він, загойдавшись тихіше,— тільки відмагатись; вони мені повірять. Такого я не міг зробити. Ніхто не подумає, що я міг таке зробити. Я маю добру репутацію. Я знаю, що

мене не дуже високо цінують, бо в мене хронічна хвороба шлунка, але мене по-своєму люблять, і такого про мене ніхто не подумає". Він водночас боявся, й пишався, і сам захоплювався собою, що наважився погойдатись на цій гойдалці. Він напише про це матері. Ні, краще не треба. Вона такого ніколи не розуміла. "Завжди тримай себе в руках!" — це її девіз. Вона б не зрозуміла, як це її син, обер-лейтенант доктор Грек, опівдні, в найбільшу спеку, на брудному ринковому майдані в Угорщині поліз на гойдалку, на очах у кожного перехожого. Ні, ні — він бачив, як вона хитає головою, жінка, зовсім позбавлена почуття гумору, він це знав і не міг нічого вдіяти проти неї. А оте... Господи! Він і не хотів, але мусив думати про те, як роздягався в комірчині в отого кравця-єврея, в тій смердючій халупі, де скрізь лежали клапті тканини, недошиті костюми з бортівкою, стояла, аж гидко, така величезна миска з огірковим салатом, у якому плавали, потопаючи, мухи,— він відчув, як рот наповнюється слиною, нудота підступає до горла, і знав, що поблід, але ще побачив сам себе, як скидав штани, під якими були ще одні, й одержував гроші, і як шкірився беззубий стариган, коли він квапливо виходив з майстерні. Все раптом закрутилося круг нього.

— Зупиняй! — загорлав він.— Зупиняй!

Угорець різко загальмував, гойдалку кілька разів ритмічно смикнуло, і вона зупинилася. Грек, розуміючи, який у нього кумедний і жалюгідний вигляд, обережно зліз додолу, зайшов за поміст і сплюнув. Нудота минулась, але гидкий присмак у роті лишався. Грекові паморочилось у голові, він сів на сходинку й заплющився, ритм гойдання ще був у очах, він відчував, як тіпаються очні яблука, і знову рот наповнився слиною. Дрож в очах завмирав повільно. Грек підвівся й підняв кашкет із землі. Угорець стояв поряд і байдуже дивився на нього, потім вийшла його дружина, і Грек здивувався, що вона така маленька. Мініатюрна, чорнява як галка, з висхлим обличчям. Вона тримала в руці кухлик. Білявий узяв того кухлика й подав Грекові.

— Випийте,— сказав байдуже. Грек похитав головою.

— Випийте, вам полегшає.

Грек узяв кухлика; питво було гіркуще, але йому справді полегшало. Чоловік і жінка дивились на нього і всміхались — машинально, за звичкою, а не тому, що вподобали його чи співчували йому. Він підвівся.

— Дуже дякую,— сказав, почав шукати в кишені гроші, не знайшов нічого, крім тієї жахливої великої купюри, й безпорадно знизав плечима. Відчув, що червоніє.

— Дарма,— сказав угорець,— дарма.

— Хайль Гітлер,— попрощався Грек. Угорець тільки кивнув.

Грек більше не озирався. Він знову спітнів. Піт неначе кипів у його порах і виступав з них. Навпроти, через базарний майдан, була пивничка. Йому захотілось умитися.

Повітря в пивниці було затхле, але й прохолодне. Людей майже не було. Грек помітив, що чоловік за стойкою спочатку глянув на його ордени. Погляд був холодний — не ворожий, але холодний. У кутку ліворуч сиділа якась парочка, перед ними на столі брудні тарілки, карафка з вином і пляшка пива. Грек сів праворуч у кутку, так, щоб з вікна бачити вулицю. Йому вже стало легше. На годиннику ще тільки перша, а в нього звільнення до шостої. Бу4>етник вийшов із-за прилавка й повільно підійшов до нього. Грек замислився, що ж йому випити. Власне, йому нічого не хотілось. Тільки вмитися. Він не полюбляв спиртного,— й не йшло воно йому на душу. Недарма мати остерігала його проти цього, як і проти гойдалки. А буфетник, що зупинився перед ним, знов спершу глянув на лівий бік грудей.

— Добридень. Чого бажаєте?

— Кави,— сказав Грек.— Кава є?

Буфетник кивнув головою. Цей кивок сказав усе: що й ордени на мундирі Грека, і слово "кави" промовляють самі за себе.

— І чарку горілки,— додав Грек. Але, здається, надто пізно.

— Якої? — спитав буфетник.

— Абрикосової.

Буфетник пішов. Він був огрядний. Штани на заду в нього напнулися пухирем, узутий він був у капці. "Типово австрійське нехлюйство",— подумав Грек і глянув на парочку навпроти. Рої мух сиділи на брудних тарілках із недоїдками — кісточками з котлет, купками гарніру та несвіжим салатом у череп'яних мисочках. "Гидота",— подумав Грек.

Увійшов якийсь солдат, несміливо роззирнувся, відсалютував Грекові й рушив до стойки. В нього не було жодного ордена. І все ж у погляді буфетника світилася доброзичливість, що розсердила Грека. "Може, від мене, як офіцера, сподіваються, щоб я мав більше орденів — гарних, золотих, срібних,— оці угорські недотепи. Може, у мене такий вигляд, що мені б годилось мати ордени: я високий, стрункий, білявий. От чорт, — подумав він,— та й халепа ж". І подивився у вікно.

Жінка з абрикосами майже склалась, і раптом Грек збагнув, чого йому справді хочеться: фруктів. Так, це йому допоможе. Мати колись завжди давала йому багато фруктів, коли вони були ще дешеві, і він залюбки їв їх. Тут фрукти дешеві, гроші в нього є, треба їсти більше фруктів. Він подумав про гроші, і думки його наче спіткнулись. Піт знову зросив усе його тіло. Нічого не станеться, а як і станеться — відмагатись, категорично відмагатись. Ніхто не повірить якомусь смердючому євреєві, коли той скаже, що він, Грек, продав йому свої штани. Ніхто не повірить, коли Грек заперечуватиме, і навіть коли встановлять, що то його штани, можна буде казати, що їх у нього вкрали абощо. Але ніхто й не клопотатиметься стільки. А з другого боку

— чого саме він мав попастися? До речі, ця історія враз розкрила йому очі: всі щось продають, чорт би їх узяв. Усі. Тепер він знав, де дівається пальне, якого бракує танкам, де пропало зимове обмундирування — а він же таки продав свої власні штани, пошиті за власні гроші у кравця Грунка, у Грунка в місті Кельшде.

Звідки ж беруться всі ці пенге? Ніхто не зміг би на саму платню витівати таке, як отой нахабний лейтенантик, що в їхній палаті: після обіду їсть тістечка з кремом, увечері п'є справжнє віскі, ходить до жінок і курить не абиякі сигарети, а тільки один певний сорт, що тепер став дуже дорогий.

"Сто чортів,— думав він,— який же я був дурень! Завжди порядний і чесний, а інші тим часом розкошували. Сто чортів! "

Бус£>етник приніс каву й горілку

— Щось попоїсти?—спитав.

— Дякую,— відповів Грек.

Кава пахла якось дивно. Грек покуштував: неміцна, якийсь сурогат, але досить смачна. Горілка була міцна, пекуча, він пив її з насолодою, повільно, ковточками. От воно як: алкоголь для нього як ліки, ось у чім річ.

Оранжевої купки абрикосів на ринку вже не було. Грек схопився й побіг до дверей.

— Я на хвилинку!—гукнув він буфетникові.

Жінка поволеньки їхала на візку через майдан, доїхала до гойдалки й пустила коня спокійною риссю. Грек зупинив жінку, коли вона повертала у вулицю. Вона потягла за повід. Грек подивився їй в

обличчя: дебела літня жінка, приємні риси, обличчя смагляве, туге. Грек підійшов до візка.

— Абрикосів,— сказав він,— продайте, будь ласка, абрикосів.

Вона подивилась на нього з усмішкою. Але усмішка була якась холодна. Тоді зиркнула на свої кошики й спитала:

— Сумка є?

Грек похитав головою. Голос у жінки був теплий і густий. Він дивився, як вона обертається, перелазить з передка у візок; литки в неї були на диво тугі. Це впало йому в очі. У Грека аж рот набіг слиною, коли він побачив абрикоси: вони були просто розкішні. Він згадав рідний дім. "Абрикоси! — подумав.— Якби моїй матусі оці абрикоси! А тут їх везуть з базару назад... І огірки". Він узяв з кошика одну абрикосину й надкусив: терпкувата, солодка, трохи надміру м'яка й тепла, але смачна.

— Чудово,— сказав він.

Жінка знов усміхнулась до нього. З уривків паперу вправно зробила кульок і обережно наклала туди абрикосів. Погляд у неї був якийсь дивний.

— Досить? — спитала вона.

Грек кивнув головою. Вона зібрала докупи краї паперу, закрутила їх і подала Грекові пакунок. Він вийняв з кишені свою купюру.

— Візьміть.

Очі в неї зробилися круглі, вона сказала: "Ого!" — і похитала головою. Але гроші взяла і на мить притримала його за руку, обхопивши зап'ясток, хоч це було й не потрібно,— там, де пульс, на одну лиш мить; узяла гроші, затиснула в губах і почала діставати з-під спідниці гаманця.

— Ні! — неголосно гукнув Грек.— Ні, ні, сховайте гроші! — І боязко озирнувся. Ця велика червона банкнота була надто помітна. Вулиця людна, навіть трамвай проїхав.— Сховайте! — гукнув він.— Сховайте!

І вихопив папірця з її губів. Вона закусила губу — хто зна, з серця чи зі сміху.

Він сердито вхопив ще одну абрикосу, вгородив у неї зуби й став чекати. Піт виступив на лобі рясними краплями. Йому важко було тримати абрикоси в паперовому пакунку. Йому здавалося, що жінка навмисне зволікає,— він уже думав, чи не піти йому, але ж вона тоді зчинить несамовитий гвалт і збіжаться люди. Угорці — союзники, а не вороги. Він зітхнув і чекав далі. З пивниці вийшов солдат — не той, котрий щойно зайшов, а якийсь інший. У цього на грудях були ордени — аж три, та ще й нашивка на рукаві. Солдат відсалютував Грекові, і Грек кивнув йому. Знову проїхав трамвай — тепер іншим боком площі. їх минали люди, дуже багато людей, а позаду, за отим дірявим дощаним парканом, тихо заграла шарманка біля гойдалки. Жінка розправляла купюру за купюрою, поки, як видно, вибрала їх із гаманця всі. Далі пішли монети. Вона терпляче складала їх купками на передку візка. Потім обережно взяла з його руки банкноту й простягла йому спершу папірці, потім монетки.

— Дев'яносто вісім,— сказала. Він хотів уже йти, але вона раптом поклала руку на його плече; її рука була широка, тепла, зовсім суха. Обличчя нахилилось до нього.— Дівчину? — пошепки спитала вона й усміхнулась.— Гарну дівчину, га?

— Ні, ні,— квапливо заперечив він,— не треба.

Вона спритно сягнула під полу, вийняла папірця й швидко тицьнула йому.

— Ось, маєте.

Він поклав папірця до грошей, жінка смикнула за повіддя, і він обережно пішов зі своїм ненадійним пакунком через вулицю.

Зі стола, за яким сиділа парочка, й досі не прибрали. Грек не розумів цих людей. Мухи зграями сиділи на тарілках, на вінцях склянок, а юнак щось шепотів, шалено жестикулюючи, до дівчини. Буфетник рушив до Грека. Той поклав абрикоси на стіл. Буфетник підійшов.

— Де б у вас умитися? — спитав Грек. Той глянув на нього великими очима.

— Умитися,— роздратовано повторив Грек.— Чорт, умитись! — І сердито потер руку об руку. Бу4>етник раптом кивнув, повернувся й кивнув Грекові, щоб ішов за ним. Грек пішов, буфетник відсунув перед ним темно-зелену штору і глянув на нього якось наче інакше. Ніби щось питав. Вони пройшли коротким вузьким коридором, і буфетник відчинив Двері.

— Прошу,— сказав він.

Грек увійшов. Його здивувала чистота в туалеті. Унітази акуратно обмуровані цементом, двері пофарбовані в білий колір. Над раковиною висів рушник. Буфетник приніс брусок зеленого армійського мила.

— Прошу,— знову сказав він.

Грек розгубився. Бу4>етник вийшов. Грек понюхав рушник — здається, чистий. Потім швидко стяг з себе мундир і повільно помив руки. Зайшов солдат — той перший, що без орденів. Грек відступив убік, щоб той міг підійти до пісуара. Застебнув мундир, узяв мило й вийшов. Біля стойки віддав мило, подякував і знову сів.

Буфетникове обличчя було суворе. Грек дивувався, чому солдат так довго не виходить. Парочка, що сиділа в кутку, вже пішла. Стіл так і стояв неприбраний. Грек допив холодну каву й цідив горілку. Потім заходився їсти абрикоси. Він відчував несамовиту жадобу до цих соковитих м'ясистих фруктів — з'їв підряд шість штук,— а тоді його раптом відвернуло: абрикоси були надто теплі. Він іще раз надпив горілки — й горілка була тепла. Бус]>етник стояв за стойкою, курив і куняв. Потім до пивниці зайшов ще один солдат. Буо^етник, здавалося, знав його: вони про щось пошепотілися. Солдат узяв пива; він мав один орден—"Хрест за бойові заслуги". Той перший нарешті вийшов з туалету, розрахувався біля стойки й пішов. Біля дверей він відсалютував. Грек відповів, а тоді другий солдат теж пішов до туалету.

Надворі біля гойдалки грала шарманка. Та повільна, але жагуча мелодія сповнювала Грека меланхолією. Він ніколи не забуде цієї гойдалки. Шкода, що йому стало зле.

На вулиці побільшало людей; навпроти, біля павільйону з морозивом, товпилися люди. Тютюнова крамничка поряд була порожня.

Зелена брудна завіска в кутку відхилилась, і вийшла якась дівчина. Буфетник зразу глянув на Грека. Дівчина теж глянула на нього. Він бачив її наче в тумані; сукня, видно, червона, але в душному зеленкуватому півмороці вона здавалася безбарвною. Він виразно бачив тільки дуже біле, напудрене обличчя, з яскраво нафарбованими губами. Виразу обличчя він не міг розгледіти, йому здавалось, наче вона трохи всміхається, але, може, він помилявся: видно було погано. В руці вона тримала купюру, просто перед собою, наче дитина, що тримає квітку або палицю. Буо^>етник дав їй пляшку вина й сигарети, не зводячи

погляду з Грека. На дівчину він не дивився, вони не перемовились і словом. Грек вийняв з кишені жмут грошей і знайшов ту записочку, що дала йому стара. Поклав на стіл, а гроші сховав. Він виразно відчув погляд бу4>етника й звів очі; але тепер було вже ясно: дівчина всміхалась до нього, стояла з зеленою пляшкою в руці, кілька сигарет у жмені, білі палички, що гармоніювали з її обличчям. У цьому півмороці він бачив тільки її біле-біле обличчя, темні губи та різко-білі сигарети в руці. Вона усміхнулась на мить, тоді відхилила штору на дверях і вийшла. Бу4>етник уже невідривно дивився на Грека. Його обличчя було суворе, навіть грізне. Грекові стало аж страшно. Такі бувають убивці, подумав він і уже радий був чимшвидше піти звідси. Надворі грала шарманка, проскреготів трамвай, і Грека сповнив якийсь дивний, поважний смуток. Гидкі, м'які, теплі абрикоси лежали перед ним на столі, до чашки липли мухи. Він не відганяв їх. Він раптом устав і сказав:

— Рахунок, прошу.

Вигукнув голосно, щоб підбадьорити себе. Бу4>етник швидко підійшов. Грек вийняв гроші з кишені. Він бачив, як мухи повільно збираються на абрикосах — чорні липкі цяточки на огидно оранжевому тлі, його аж занудило, коли він згадав, що їв їх.

— Три пенге,— сказав буфетник.

Грек подав йому гроші, бу4>етник глянув на недопиту чарку, тоді на Грекові груди, на папірець, що лежав на столі, і взяв його, хоча Грек у ту ж мить простяг до нього руку. Буфетник оскірився, його велике, брезкле, бліде обличчя було бридке. Він прочитав адресу на папірці: то була його власна адреса. Він оскірився ще гидкіше. Грека знову облило потом.

— Вам ще потрібна ця записка? — спитав бу4*етник.

— Ні,— відказав Грек.— До побачення.— Йому спало на думку, що треба було сказати "хайль Гітлер!" і він на дверях ще додав: — Хайль Гітлер!

Буфетник не відповів. Грек, озирнувшись, побачив, що він різким рухом вихлюпнув на підлогу недопиту горілку. Абрикоси світились теплим кольором, ніби рожеві рани на темному тілі...

Грек зрадів, що вже опинився на вулиці, й швидко пішов далі. Він соромився вернутись до госпіталю раніше, ніж. належало. Адже той нахабний лейтенантик сміятиметься з нього. Але йому хотілося негайно піти й лягти на своє ліжко. Він би залюбки зїв щось ситне, але, як подумав про їжу, йому згадались абрикоси, їхній бридкий колір, і його зануди ло ще дужче. Він згадав жінку, в якої був опівдні, зразу, як вийшов з госпіталю. Йому раптом запекли на шиї сліди її машинальних поцілунків, і він збагнув, чому абрикоси зроби лися йому огидні: вони були того самого кольору, що її сорочка. Вона трохи спітніла, і тіло в неї було тепле. Яка ду рість — опівдні, в таку спеку йти до жінки. Але він просто послухався поради батька: той сказав колись, що принаймні раз на місяць треба переспати з жінкою. Ця жінка була навіть непогана, невеличка, туга; ввечері, мабуть, була б чарівна. Він віддав їй останні свої гроші, а вона, побачивши, що на ньому двоє штанів, зразу збагнула навіщо. Засміялась і назвала йому адресу кравця-єврея, який може купити шта ни. Грек сповільнив ходу. Він відчував, що може зомліти. Слід було попоїсти по-справжньому. А тепер запізно, він уже не зможе їсти. Все було таке гидке: і жінка, і брудний єврей, і навіть гойдалка, хоч вона його найбільше потішила, але й вона була огидна. І абрикоси, й буфетник, і солдат. А дівчина йому сподобалась. Дуже сподобалась. Але хіба можна двічі на день ходити до жінки! Дівчина була дуже гарна в тому півмороці, в зеленому кутку, така білолиця, але зблизька й вона, певне, була спітніла й від неї погано пахло. Такі дівчата навряд чи мають досить грошей, щоб у таку спеку серед дня не пітніти й гарно пахнути.

Дорогою трапився ресторан. Стільці стояли надворі, між великими діжками з якимись цупкими зеленими рослинами. Він сів у кутку й замовив лимонаду.

— З льодом! —гукнув він услід офіціантові. Той кивнув. Поруч Грека сиділо якесь подружжя й розмовляло по-румунському.

Грекові було вже тридцять три роки, а на шлунок він захворів у шістнадцять. На щастя, його батько був лікар, не дуже добрий лікар, але єдиний у містечку, і грошей мав досить. Але мама була дуже ощадлива. Влітку вони їздили на курорт — в Альпи або до моря, але взимку харчувались погано. Лиш коли бували гості, то їли краще, але гості бували не часто. В їхньому містечку гостини здебільшого відбувались у ресторані, а його в ресторан не брали. Коли приходили гості, подавали й вино, та коли йому дозволили пити вино, він мав уже хворий шлунок. У них дома їли здебільшого картопляний салат. Він уже не пам'ятав, як часто, три чи чотири рази на тиждень, але часом йому здавалося, що він у дитинстві не їв нічого, крім картопляного салату. Згодом йому сказав один лікар, що хвороба його викликана недоїданням і що картопляний салат для нього — отрута. В рідному місті швидко розійшлася чутка, що він хворий, та й по ньому це було видно. Дівчата на нього й дивитись не хотіли. Батько його був не такий багатий, щоб компенсувати хворобу грішми. І в школі він учився не блискуче.

1931 року, коли він одержав атестат зрілості, вдома спитали, якого він хоче подарунка, і він вибрав подорож. Уже в Хагені він зійшов з поїзда, найняв номер у готелі й ніби в гарячці пробігав весь вечір по місту, але не знайшов жодної повії. Другого дня він доїхав до Франкфурта й пробув там тиждень. На довше не стало грошей, і він вернувся додому. В поїзді йому здавалося, що він помре. Вдома здивувались і жахнулись, побачивши його: адже йому дали грошей на тритижневу подорож. Батько дивився на нього, мати плакала; потім батько добре вилаяв його, наказав роздягтись і оглянув. Він навіки запам'ятав той день: субота, післяобідня година, надворі, на старовинних, охайних, ідилічних вуличках тиша, теплінь, нескінченний

церковний передзвін, а він стоїть голий перед батьком, і той його обмацує. В своєму лікарському кабінеті. Як він ненавидів батькове гладке обличчя і пивний душок із його рота! Він думав, що відбере собі життя. Батькові руки обстукували його тіло, а густий сивий чуб довго лоскотав йому живіт.

— Ти навіжений,— сказав батько, підвівши нарешті голову, і всміхнувся: — Навіжений. Раз, двічі на місяць сходи до жінки, і буде з тебе.

Він сам відчував, що батько має рацію.

Ввечері він сидів з мамою й пив слабенький чай. Вона мовчала, тоді раптом заплакала. Він поклав газету і пішов до себе.

Через два тижні він поїхав до Марбурга, до університету. Він твердо держався батькової поради, хоч й ненавидів його. Через три роки витримав державний екзамен, ще через два став асесором, а за рік — доктором. 1937 року вперше відбув військове навчання, 1938-го — вдруге, а 1939-го — через два роки після того, як він дістав посаду в окружному суді, у своєму ж місті,— його призвали як юнкера до війська. Війни він не любив. Війна ставила нові вимоги. Там було байдуже, що ти асесор і доктор права, що ти дістав таку посаду й скоро маєш стати радником при суді. Тепер, коли він приїздив додому, всі дивились йому на груди. Відзнак там було не густо. Мати писала йому, щоб він беріг себе, і водночас підпускала шпильки: "Беккерів Гуго приїздив у відпустку. В нього Залізний хрест 1-го ступеня. Це немало для недовченого гімназиста, що не витримав навіть іспиту на різника. Кажуть навіть, що він дістане офіцерський чин. Неймовірно. Везендонка важко поранено, йому нібито мають відрізати ногу". А це вже щось та важить — позбутися ноги.

Він замовив ще лимонаду. Лимонад був холодний, і йому полегшало. Якби до всього цього не було ні дурної пригоди з євреєм, ні отої

безглуздої витівки — серед вулиці купувати абрикоси за сотенну купюру. Коли він згадав ту сценку, то його знов облило потом. Раптом він відчув, що йому вивертає шлунок. Не підводячись оглядівся — де тут туалет? Усі клієнти сиділи спокійно, розмовляли. Ніхто не підводився. Грек тривожно озирався, поки побачив поруч стойки зелену штору, тоді повільно підвівся і, дерев'яно ставлячи ноги, пішов туди. Дорогою ще довелось салютувати, бо там сидів з жінкою якийсь капітан; Грек квапливо відсалютував, виструнчившись, і зрадів, дійшовши нарешті до зеленої штори.

Вже о четвертій він був у госпіталі. Нахабний лейтенантик сидів, приготувавшись іти. На ньому була чорна танкістська форма, на грудях блищали численні ордени. Грек добре знав їх. П'ять орденів. Лейтенант пив вино й закусував бутербродами з консервованим м'ясом. Він гукнув Грекові:

— Ваша скриня прибула!

— Чудово,— відказав Грек. Підійшов до свого ліжка, взяв скриню за ручку й підтяг до вікна.

— Між іншим,— сказав лейтенант,— вашого батальйонного довелось залишити в Сокаргеї. Шміц лишився з ним. Бо ваш капітан нетранспортабельний.

— Шкода,— відказав Грек. І заходився відкривати скриню.

— Я б цього не робив,— сказав лейтенант.— Бо нас скоро вивезуть — усіх, і вас теж.

І мене?

— Так,— засміявся лейтенант, потім його дитяче личко споважніло.— Тепер будуть 4юрмувати штурмові групи з проносників.

Грек відчув, що шлунок в нього знову збунтувався. Він важко задихав, побачивши перед собою бутерброд з м'ясом. Оті зернисті грудочки жиру в м'ясі здались йому мушачими яєчками. Він кинувся до вікна, до свіжого повітря. Дорогою проїхала підвода з абрикосами. Грек виблював — і відчув невимовну полегкість.

— Смачного вам!—гукнув лейтенантик.

V

Файнгальс пішов до міста купити кнопок, картону й туші, але знайшов тільки картон — рожевий картон, який любив каптенармус. Він мав намалювати таблички. Коли він вертався з міста, пішов дощ. Тихий і теплий. Файнгальс хотів був сховати сувій картону під мундир, але сувій був занадто довгий і грубий. Побачивши, що обгортковий папір на сувої промокає і крізь нього просвічує рожевий колір, Файнгальс пішов швидше. На одному перехресті довелося зачекати. Ішла колона танків, вони важко розвертались на розі, повільно заносячи довгі дула гармат та щиток, і прямували далі на південний схід. Люди спокійно дивилися на танки. Файнгальс рушив далі. Дощ ішов рясний, краплистий, з дерев крапотіло, і коли він повернув на ту вулицю, де розмістивсь евакопункт, на чорній землі вже стояли великі калюжі.

На дверях був пришпилений великий білий аркуш із блідим написом червоним олівцем: "Евакопункт Сентдьєрдь". Скоро там висітиме інша вивіска, намальована на товстому рожевому картоні, чорною тушшю, шрифтом "рондо". Щоб видно було всім. Поки що панувала тиша. Файнгальс подзвонив, йому відчинили, він кивнув до комірчини швейцара, вітаючись, і ввійшов до вестибюля. Там на вішалці висіли чийсь автомат і гвинтівка, біля кожних дверей були невеличкі засклені вічка, за якими висіли термометри. Скрізь було дуже чисто, стояла тиша, і Файнгальс теж намагався ступати тихо. З-за перших дверей почувся голос каптенармуса — той говорив по теле4юну. В вестибюлі висіли 4ютогра-фії вчительок і велика підфарбована панорама Сентдьєрдя.

Файнгальс повернув праворуч, відчинив двері й вийшов на шкільне подвір'я. Кругом подвір'я росли великі дерева, а за огорожею тислися високі будинки. Файнгальс звів очі до одного вікна на третьому поверсі; воно було відчинене. Він квапливо вернувся в будинок і пішов сходами нагору. На сходах висіли знімки минулих випусків школи. Цілий рядок чималих коричневих з позолотою рамок, у яких були понаклеювані фото дівчат — кожна на окремій товстій овальній картонці. На першій 4ютографії був випуск 1918 року. Мабуть, то був перший випуск. Дівчата в накрохмалених білих блузках невесело всміхалися. Файнгальс уже не раз розглядав ці 4ютографії — щодня протягом майже цілого тижня. Посеред знімків дівчат красувалася сувора дама в чорному, з пенсне на носі — певне, директорка. Вона була серед усіх випусків з 1918-го до 1932-го року — і за ці чотирнадцять років зовсім не змінилась. Мабуть, щоразу давала 4ютогра4ові наклеювати той самий знімок. Перед випуском 1928 року Файнгальс зупинився. Там його увагу привернула одна дівчина, що звалась Марія Картек. Гарненьке, горде личко з начесаною аж до брів чілкою. Файнгальс усміхнувся. Він уже повернув на другий проліт сходів і дійшов до випуску 1932 року. Він і сам закінчив гімназію в 1932-му. Файнгальс передивився всіх дівчат підряд — тоді їм було років по дев'ятнадцять, як і йому, а тепер — по тридцять два. В тому випуску теж була дівчина з чілкою, тільки коротшою, до половини чола, з личком гордим і якимось суворо-ласкавим, її звали Ілона Картек, вона була дуже схожа на старшу сестру, тільки тендітніша й не така гордовита. Накрохмалена блузка дуже личила їй; вона одна серед усього випуску не всміхалася. Файнгальс постояв кілька секунд, знов усміхнувся й повільно піднявся на третій поверх. Він упрів, але не міг скинути кашкета, бо обидві руки в нього були зайняті. На площадці сходів стояла в ніші статуя матері божоь Вона була гіпсова, перед нею завжди стояли у вазі свіжі квіти: вранці — тюльпани, а тепер уже — червоні й жовті троянди, тугі, ледь розкриті пуп'янки. Файнгальс зупинився й глянув униз, у вестибюль. Загалом видовище всіх тих дівочих портретів було досить одноманітне: дівчата нагадували метеликів, безліч препарованих і зібраних у пласких засклених скриньках метеликів із темнішими головками. Здавалося, вони були все ті самі, тільки темна постать посередині час від часу мінялась. У 1932-му

році, в 1940-му й 1944-му. Найвище, в кінці третього прольоту, висів випуск 1944 року — дівчата в білих накрохмалених блузках, усміхнені, але нещасні, а посередині літня дама в темному, так само усміхнена й так само невесела. Файнгальс мимохідь поглянув на випуск сорок другого року; там теж була дівчина на прізвище Картек, Сорна Картек, але вона не впадала в очі, бо зачесана була, як і всі, а личко мала кругле й зворушливе. Піднявшись нагору, в коридор третього поверху, тихий, як і весь будинок, він почув, що вулицею ідуть машини. Кинув свій картон на підвіконня, відчинив вікно й виглянув. Унизу, на вулиці, каптенармус стояв перед колоною автомашин з незаглушени-ми моторами. Солдати в білих пов'язках сплигували на брук, а за ними з великого червоного меблевого фургона висипали з ранцями все нові й нові. Вулиця швидко заповнилась людьми. Каптенармус кричав:

— Сюди, сюди! Заходьте! Всі в коридор і тут чекайте. Нерівна сіра вервечка повільно втягувалась у двері. По

той бік вулиці розчинялися вікна, з них визирали люди, а на розі вже збиралась юрба. Дехто з жінок плакав.

Файнгальс зачинив вікно. В будинку було ще тихо — перший гомін знизу, з вестибюля, був ледь чутний. Він повільно дійшов до кінця коридора, штовхнув ногою двері, і з-за них озвався жіночий голос:

— Заходьте!

Файнгальс, відчуваючи, що червоніє, ліктем натиснув на клямку. Спочатку він не побачив жінки, бо кабінет був заставлений опудалами тварин, високими стелажами, на яких лежали сувої географічних карт, великими, чепурними цинковими ящиками з мінералогічними колекціями під склом, а на стіні висів барвистий плакат із зразками гаптування та пронумерована серія плакатів, що відображала різні стадії догляду за немовлям.

— Агов! — гукнув Файнгальс.

— Я тут! — озвалася жінка. Він підійшов до вікна, де між шафами та стелажами лишався вузький прохід. Жінка сиділа за столиком. її обличчя було кругліше, ніж на фотографії внизу, суворість наче зійшла з нього, а лагідності прибуло. Вона збентежилась і зраділа, коли він сказав "добридень", і кивнула йому. Він кинув на підвіконня великий сувій, потім і пакуночок, що був у лівій руці, поклав поряд кашкета й витер з обличчя піт.

— Допоможіть мені, І лоно,— сказав він.— Чи не знайдеться у вас трохи туші?

Вона підвелась і згорнула книжку, що лежала перед нею.

— Туш? А що це таке? Я не знаю.

— Та ви ж, здається, викладаєте німецьку! Вона засміялася.

— Туш,— пояснив він,— це таке чорнило. А що таке плакатне перо, ви знаєте?

— Ще б пак,— усміхнулась вона.— Плакатне перо я знаю.

— А знайдеться воно у вас?

— Мабуть, знайдеться.— І показала на шафу в нього за спиною, але він бачив, що сама вона не хоче вийти зі свого кутка за столом.

Три дні тому він натрапив на неї в цьому кабінеті й відтоді щодня цілі години стовбичив тут, але вона ще ні разу не підійшла до нього близько — видно, боялась його. Вона була дуже скромна, дуже цнотлива й розумна, він уже чимало розмовляв з нею й відчував, що в

неї з'явилась симпатія до нього, але вона ще ні разу не підійшла до нього так близько, щоб він міг несподівано обняти й поцілувати її; він уже багато розмовляв з нею, цілими годинами стовбичив тут у неї, кілька разів говорив і про віру, але йому хотілося поцілувати її, та вона не підходила так близько.

Він наморщив лоба, знизав плечима й хрипко сказав:

— Досить одного слова. Одне ваше слово, і я більше не зайду до вас.

її обличчя споважніло. Вона опустила повіки, стиснула губи і знову підвела очі.

— Не знаю, чи мені цього хочеться...— промовила тихо.— А крім того, це не допомогло б, хіба не правда?

— Правда,— підтвердив він. Вона кивнула головою.

Він ступив у прохід, що вів до дверей, і сказав:

— Не розумію, як це можна — стати вчителькою в школі, де ви самі провчились дев'ять років.

— А чом ні? — відповіла вона.— Я завжди охоче ходила до школи, так само й тепер.

— Хіба тепер є уроки?

— Аякже... ми об'єдналися з іншою школою.

— А ви мусите сидіти тут за сторожа... мудро ж придумала ваша директорка, що залишила тут найвродливішу вчительку,— він побачив,

що Ілона почервоніла.— І найнадійнішу, я знаю.— Він окинув поглядом наочні посібники.— У вас тут є карта Європи?

— Звичайно,— відповіла вона.

— А шпильки?

Вона глянула на нього здивовано й кивнула головою.

— Будьте такі ласкаві,— попросив він,— дайте мені карту Європи й трохи шпильок.— Він розстебнув ліву кишеню, знайшов там пакуночок з пергаментного паперу і обережно висипав на долоню його вміст — невеличкі червоні прапорці з картону. Підняв один з них і показав їй.

— Ідіть сюди! Пограємось у генеральний штаб, чудова гра.— Він бачив, що Ілона вагається.— Ідіть! Обіцяю, що й не доторкнуся до вас.

Вона повільно підвелася з-за столика й підійшла до стелажа, де лежали карти. Файнгальс, коли вона проходила повз нього, дивився у вікно, на подвір'я, а потім повернувся й допоміг їй установити стояк для карт, якого вона звідкись витягла. Вона вставила туди карту, відв'язала шнур і повільно розмотала її. Файнгальс стояв поруч із червоними прапорцями в руці.

— Господи,— промурмотів він,— невже ми звірі, що ви всі нас так боїтеся?

— Так,— тихо відказала вона й глянула на нього; він бачив, що вона й досі боїться.— Наче вовки,— додала вона, важко дихаючи.— Вовки, які щохвилини можуть заговорити про кохання. Страхітливий тип людей. Будь ласка,— дуже тихо попросила вона,— не робіть цього.

— Чого?

— Не говоріть про кохання,— знов дуже тихо пояснила вона.

— Поки що не говоритиму, обіцяю вам.— Він пильно дивився на карту й не бачив, що вона збоку всміхається до нього.— Будь ласка, давайте шпильки,— сказав він, не обертаючись. І далі нетерпляче стояв перед картою, втупившись у вкриту неправильними кольоровими плямами країн площину, і розгладжував її руками. Довга лінія від східного ріжка Східної Пруссії вела майже по прямій до Надьварада, тільки посередині, біля Львова, вона була увігнута, але до пуття ніхто нічого не знав.

Файнгальс нетерпляче поглянув на Ілону; вона порпалась у великій шухляді важкої горіхової шафи, виймаючи пелюшки та іншу білизну, тоді велику голу ляльку; а врешті квапливо повернулась і простягла йому велику бляшану коробку зі шпильками. Він похапцем повибирав з них ті, що мали червоні або сині головки. Вона напружено дивилась, як він наколює на них прапорці, а тоді обережно встромляє їх у карту.

Вони дивились одне на одного; в коридорі вже стояв гамір, грюкали двері, тупотіли чоботи, чулися голоси каптенармуса й солдатів.

— Що сталося? — злякано спитала вона.

— Нічого,— спокійно сказав він,— прибули перші пора нені.

Тоді встромив прапорець аж унизу, в жирну крапку —Надьварад,— обережно провів рукою по Югославії, встро мив іще один у Белград, потім — у Рим і здивувався, що Париж так близько від кордону Німеччини. Ліву руку він не відняв від Парижа, а правою протяг довгий шлях аж до Сталінграда. Від Сталінграда до Надьварада було далі, ніж від Надьварада до Парижа. Він знизав плечима й обережно повстромляв прапорці в проміжки між уже відзначеними пунктами.

Ой! — вигукнула Ілона. Він глянув на неї — напруже на, збуджена, обличчя ніби повужчало, гладеньке, смагляве, а на милих щічках пушок видно аж до темних очей. Вона ходила так само з чілкою, тільки підстриженою ще коротше, ніж на 4юто. Вона важко дихала.

Хіба не чудова гра? — тихо спитав він. — Так, аж-страшно стає,— погодилась Ілона.— Все таке... таке... ну,— як це сказати по-вашому,— наче виліплене.

— Ви хочете сказати — рельєфне?

— Так, так,— жваво відповіла вона.— Дуже рельєфне. Наче зазираєш у кімнату.

Гамір у коридорі став тихіший, двері, мабуть, позачинялись; але раптом Файнгальс дуже виразно почув своє прізвище.

— Файнгальс! — кричав каптенармус.— Хай вам чорт, де ви?

Ілона запитливо глянула на нього.

— Вас кличуть?

— Так.

— Ідіть,— тихо сказала вона.— Прошу вас, ідіть, я не хочу, щоб вас застали тут.

— Ви довго ще тут сидітимете?

— До сьомої.

— Почекайте на мене — я прийду.

Вона кивнула головою, вся спаленіла й стояла перед ним, поки він пропустив її в куток.

— Там у пакунку на підвіконні печиво для вас,— сказав він. Відчинив двері, визирнув і хутенько вийшов у коридор.

Він повільно спускався сходами, хоча й чув, що на другому поверсі в коридорі каптенармус горлає: "Файнгальс!" Усміхнувся до Сорни, проходячи повз 4юто випуску сорок другого року, але вже темніло, і Ілониного обличчя він не міг розгледіти: велика рама висіла напроти сходів у коридорі, в густому сутінку. А внизу під сходами стояв каптенармус і гукав:

Господи, де це ви запропали, я вже з годину вас шукаю.

Та я ж у місто ходив — купити картону для табличок. — Так, так, але ж ви вже півгодини як вернулись. Ходімо.— Він узяв Файнгальса під руку й повів його сходами вниз. У кімнатах співали, й санітарки-росіянки пробігали по коридору з тацями в руках.

Каптенармус поводився з Файнгальсом дуже ласкаво, відколи той повернувся з Сокаргея; він до всіх ставився ласкаво й водночас якось напружено, відколи йому наказано організувати новий евакопункт. Його тривожило те, чого Файнгальс іще не міг знати. Вже кілька тижнів у війську діялося щось таке, за чим Файнгальс не міг ні простежити, ні передбачити наслідків. А каптенармус жив цими справами, тільки цими, і був страшенно стривожений тим, що вони вибилися з колії. Раніше можливість переведення або небажаного відрядження була майже неймовірна, кожен наказ, перше ніж дійде до частини, бував уже обійдений. Та сама інстанція, котра віддавала його, перша ж його й обходила, і у відвертих балачках тим підрозділам, котрим він передавався, повідомлялось про можливість його обійти — і хоч накази та закони робилися все грізніші, все похмуріше сформульовані, водночас їх ставало все легше обходити, і насправді хто не хотів скористатися з

них, щоб позбутись небажаних людей, той і не керувався ними. В крайньому разі медичне обстеження або розмова по телео^юну — і все йшло далі. Але тепер усе змінилося: теле4юнних розмов не вистачало, бо людей, з якими ти звик говорити, вже не було на світі або ж вони стали недосяжні, а ті, до котрих можна зателе4юнувати, тебе не знали й не були зацікавлені допомагати тобі, бо знали, що й їм ніхто не допоможе. Нитки попереплутувались, позав'язувались у вузли, і єдине, що тобі лишилося — це день у день рятувати власну шкуру. Досі війна розігрувалась по телео^ю-ну, але тепер вона почала заволодівати телефоном. Обставини, паролі, начальство мінялися щодня, і траплялося, що тебе приділяли до підрозділу, від якого на другий день лишалися тільки генерал, троє штабних офіцерів та кілька писарів...

Коли вони спустились униз, каптенармус відпустив Файн-гальсову руку й сам відчинив двері. Оттен сидів за столом і курив. На столі, за яким він сидів, чорніла випалена сигаретою пляма. Оттен читав газету.

— Нарешті,— сказав він і поклав газету. Каптенармус глянув на Файнгальса, Файнгальс — на От-

тена.

— Нічого не вдієш,— знизав плечима каптенармус,— я мушу віддати всіх людей, яким менше як сорок років, які не належать до штатного персоналу і вже скінчили лікування. Слово честі, я нічого не вдію. Вас забирають.

— Куди? — спитав Файнгальс.

— На фронтовий пересильний пункт, і то негайно,— відповів Оттен. І подав Файнгальсові папір з розпорядженням. Файнгальс перечитав його.

— Негайно,— сказав він.— Негайно... негайно ще ніколи нічого розумного не робилося.— Тримаючи папір у руці, він спитав: — Це так треба — щоб один супровідний папір на двох? Тобто спільний...

Каптенармус пильно подивився на нього.

— А що? Глядіть, не наробіть дурниць,— додав він тихо.

— Котра година? — спитав Файнгальс.

— Скоро сьома,— відповів Оттен. Він підвівся. Він уже підперезався ременем, а— його ранець стояв на столі.

Каптенармус сів за стіл, витяг шухляду й глянув на От-тена.

— Мені начхати,— сказав він.— Коли вас відряджено, мені нема до вас діла.— І знизав плечима: — Про мене, можу виписати окремо на кожного.

— Я піду по свої речі,— сказав Файнгальс.

Побачивши нагорі Ілону, він зупинився в коридорі, дивлячись, як вона замикає двері, торсає за клямку й киває головою. Вона була в плащі й капелюшку, пакуночок із печивом тримала в руці. Плащ був зелений, каптурик коричневий, і йому впало в очі, що так їй ще більше личить, ніж у червонястій безрукавці. Вона була невисока, трохи повнувата, але, дивлячись на її обличчя, на лінію шиї, Файнгальс відчував щось таке, чого ще ні разу не відчув, коли дивився на жінку: він любив її, хотів нею володіти. Вона ще раз поторсала клямку, щоб пересвідчитися, чи двері замкнулись, і неквапно рушила коридором до сходів. Файнгальс напружено стежив за нею й помітив, що вона усміхнулася й водночас трохи злякалась, несподівано побачивши його перед собою.

— Ви ж казали, що почекаєте,— сказав він.

— Я забула, що мені неодмінно треба піти в одне місце. Я хотіла переказати вам, що за годину повернуся.

— Ви справді хотіли повернутись?

— Так,— відповіла вона, глянула на нього й усміхнулася.

— Я піду з вами,— сказав він.— Зачекайте мене. Одну хвилину.

— Вам не можна зі мною. Облиште.— Вона втомлено похитала головою.— Я ж повернусь, неодмінно.

— А куди ви йдете?

Вона промовчала, озирнулась довкола, але в коридорі нікого не було: час вечері, з кімнат долинав приглушений гомін. Тоді знову глянула на нього.

— В гетто,— пояснила,— мені треба з мамою в гетто.— І напружено втупилась у нього, але він тільки спитав:

— Що ви там робитимете?

— Сьогодні їх вивозять. Там є наші родичі. Ми хочемо дещо передати їм. І ваше печиво теж.— Вона показала йому пакуночок, що тримала в руці.— Ви ж не розсердитесь, що я віддаю ваш гостинець?

— Родичі...— промовив він, ухопивши її під руку.— Ну, ходімо.— Тримаючи її під руку, він рушив сходами вниз.— Ваші родичі —євреї? І мати?

Вона кивнула.

— І я... Всі ми.— І зупинилася.— Почекайте хвилиночку.— Вона випручала руку, вийняла з вази перед статуєю матері божої букет і старанно повибирала зів'ялі квітки.— Пообіцяйте мені, що вранці наллєте свіжої води. Завтра я не прийду. Мені треба в ту школу. Обіцяєте? А може, й квітки свіжі...

— Не можу я вам обіцяти. Я сьогодні ввечері їду. А то б...

— А то б ви зробили? Він кивнув головою.

— Я зробив би все, аби порадувати вас.

— Тільки аби мене порадувати?—спитала вона. Він усміхнувся:

— Не знаю... мабуть, зробив би й просто так, але сам би до цього нізащо не додумався. Зачекайте! — рішуче додав він.

Вони спустилися на другий поверх. Файнгальс побіг коридором до своєї кімнати й квапливо запхав у речову торбу деякі дрібнички, що лежали там і сям. Потім підперезався ременем і вибіг. Ілона повільно спускалася далі, і він наздогнав її біля фотографії випуску 1932 року. Вона була якась задумана.

— Що з вами? — спитав він.

— Нічого,— тихо відповіла вона.— Я б хотіла бути сентиментальною, але не можу. Це 4юто не зворушує мене, воно зовсім чуже мені. Ходімо далі.

Вона пообіцяла, що зачекає біля дверей, і він побіг до канцелярії, щоб узяти своє відрядження. Оттен уже пішов. Каптенармус притримав Файнгальса за рукав.

— Не наробіть же дурниць. На все добре вам.

— Дякую,— відповів Файнгальс і вибіг надвір.

Ілона чекала на розі. Він узяв дівчину під руку й повільно рушив з нею до міста. Дощу вже не було, але в повітрі відчувалася вогкість, якийсь солодкий запах; вони йшли тихими-тихими бічними вуличками, що пролягали майже рівнобіжно до центральних,— повз невеличкі будинки з низенькими деревцями перед ними.

— А чому ж ви не в гетто? — спитав він.

— Через батька. Він був на тій війні офіцером, нагороджений орденами, втратив обидві ноги. Але вчора він відіслав усі свої ордени комендантові міста, і протези теж — такий великий пакунок з обгорткового паперу. Ну, далі я вже сама піду,— сказала вона твердо.

— Чому?

— Я хочу прийти додому сама.

— Я піду з вами.

— Нащо? Вас побачать — хтось із моєї родини побачить вас,— вона глянула на нього,— і мене потім не пустять вийти.

— То ви повернетесь?

— Так,— спокійно відповіла вона.— Напевне. Я вам обіцяю.

— Дайте, я вас поцілую,— сказав Файнгальс.

Вона почервоніла й зупинилась. Вулиця була безлюдна й тиха. Вони стояли біля огорожі, через яку звисали пожухлі пагони витких троянд.

— А нащо? — тихо спитала вона, сумно глянула на нього, і він злякався, що зараз вона заплаче.— Я боюсь кохання.

— Чому? —тихо спитав він.

— Бо його не існує... хіба на хвилину.

— Так, більше як кілька хвилин нам не дістанеться,— тихо сказав він. Поставив торбу додолу, забрав у Ілони пакунок і обняв її. Поцілував у шию, за вухом і відчув її губи на своїй щоці.— Не йди,— шепнув їй на вухо,— не йди. Війна ж, не кидай мене. Зостанься.

Вона похитала головою.

— Не можна. Мама помре зі страху, коли я затримаюсь. Вона поцілувала його ще раз у щоку й сама здивувалася,

що це далось їй так легко. Навіть приємно було.— Ну-бо! — сказала вона, сама притягла до себе його голову, що лежала в неї на плечі, й поцілувала в кутик уст. Тепер вона відчула, що їй справді приємно буде знов побачитися з ним.

Вона ще раз поцілувала його в кутик уст і якусь мить дивилась на нього, раніше вона завжди думала, як це, мабуть, гарно — мати чоловіка й дітей. Про те й про те вона завжди думала воднораз, але тепер вона про дітей не подумала — ні, не подумала про дітей, коли цілувала його, певна, що скоро знов побачиться з ним. їй стало сумно від цього, але й гарно.— Ну-бо,— тихо сказала вона,— мені справді треба йти...

Він глянув через її плече на вулицю, безлюдну й тиху, гамір на сусідній вулиці здавався далеким-далеким. Невеликі дерева були акуратно попідрізувані. Ілонина рука гладила його потилицю, і він відчував, що ця рука маленька, вузька й міцна.

— Не йди,— попросив він,— або, може, я піду з тобою. Байдуже, що станеться. Добра не жди — ти не знаєш війни, не знаєш тих, хто її затіяв. Не варт розлучатися й на хвилину, коли немає необхідності.

Є необхідність,— сказала вона,— зрозумій же! — Тоді дозволь мені піти з тобою.

Ні, ні! — палко заперечила вона.— Для батька це буде тяжкий удар, розумієш?

— Розумію,— сказав він і поцілував її в шию.— Я розумію все аж занадто добре. Але я люблю тебе й хочу, щоб ти побула зі мною. Не йди.

Вона відсторонилася, глянула на нього й сказала:

— Не проси мене. Будь ласка.

Гаразд,— тихо промовив він,— іди. Де мені почекати?

— Пройди ще трохи зі мною і я тобі покажу одну кав яр-ню там ти можеш посидіти.

Він спробував іти повільно але вона потягла його за собою, і він аж здивувався, коли вони несподівано перетнули людну вулицю Ілона показала на невеликий, вузький будинок і сказала:

Почекай мене там.

А ти повернешся?

— Повернусь,— усміхнулась вона як тільки зможу. Я ж люблю тебе.

7 9 — 120

193

І раптом обняла його за шию й поцілувала в уста. А потім дуже швидко пішла геть. Він не хотів дивитись їй услід і зайшов до невеличкої кав'ярень ки. Входячи, він уже відчував себе вкрай нещасним, спустошеним — йому здавалося, ніби він щось проґавив. Він знав, що чекати безглуздо, і водночас — що не може не чекати. Він мусив дати богові нагоду повернути все так, щоб було гарно, хоча був певен — усе вже повернулось інакше, вона не прийде. Станеться щось там, що не дасть їй прийти,— мабуть, це велике зухвальство: покохати в цю війну єврейку й сподіватися, що вона повернеться. Він навіть не знав її адреси, тож мусив плекати якусь надію, дожидаючи її тут, хоч ніякої надії вже не мав. Можливо, йому слід було побігти за нею, не пускати, примусити її, щоб лишилася; але людей неможливо примусити, людей можна тільки вбивати, і це єдиний примус, який можна застосувати до них. Нікого не можна примусити жити і кохати — теж, в цьому немає ніякого сенсу; єдине, що має над ними владу,— це смерть. І ось він мусив чекати, хоча знав, що це не має сенсу. Він знав також, що чекатиме довше, ніж годину, й довше, ніж цілу ніч, бо то було єдине, що поєднувало їх,— оця кав'ярень ка, на яку вказав її палець, і єдиний певний доказ, що вона не збрехала. Вона прийшла б, негайно, швидко, якомога швидше, якби тільки це залежало від неї.

Годинник над стойкою показував за двадцять хвилин восьму. Файнгальсові не хотілось ні їсти, ні пити, і він, коли підійшла господиня, замовив зельтерської води, а побачивши її розчарування, ще й карафку вина.

За столиком біля дверей сидів угорський солдат із дівчиною, а посеред залу — гладкий жовтолиций чолов'яга з чорною, як вугіль, сигарою в зубах. Файнгальс випив усю карафку дуже швидко і, щоб заспокоїти господиню, замовив ще одну. Господиня приязно всміхнулась до нього, вона була пристаркувата, щуплява, білява.

Часом на хвильку верталась віра, що Ілона прийде. Тоді він уявляв собі, куди піде з нею: наймуть де-небудь кімнату, і він ще перед дверима назве її своєю дружиною. Кімната буде темна, ліжко в ній старе, широке, коричневе, а на стіні висітиме картина релігійного змісту; буде там комод, на ньому синя порцелянова миска з теплуватою водою, а вікно дивитиметься в садок. Така кімната є, Файнгальс це знав, треба тільки піти в місто, пошукати, і він її знайде, цю кімнату, однаково де,— в будинку для побачень, у готелі, в пансіоні,— вона є, ця кімната, що на якусь хвилину була

призначена дати їм обом притулок на ніч, вона справді існує— але вони ніколи не попадуть туди; з болісною виразністю бачив він і брудний килимок перед ліжком, і маленьке вікно в садок — коричнева фарба на рамі облупилася... Чарівна кімнатка з великим, широким коричневим ліжком, у якому вони могли б спати удвох. Але ця кімната залишиться порожньою.

Проте були й хвилини, коли він вірив, що не все ще втрачено. Якби ж вона була не єврейка — в цю війну дуже важко кохати єврейку, саме єврейку, але він кохав її, кохав глибоко, так що міг би і спати з нею, і розмовляти — розмовляти подовгу, дуже часто, знову й знову, він же знав, що небагато є на світі таких жінок, з якими можна і спати, і розмовляти. З нею це було б можливе — з нею багато що було б можливе.

Він замовив ще карафку вина. Пляшка з зельтерською так і стояла не відкоркована. Чолов'яга з чорною сигарою вийшов, і він лишився в кав'ярні з пристаркуватою білявою господинею, в якої була жилава шия, і з угорським солдатом та його дівчиною. Він пив вино й намагався

думати про щось інше. Думав про рідний дім — але він майже не бував удома. Відколи скінчив школу, він майже не бував удома; удома він завжди боявся — їхнє сільце, ніби втиснуте між залізницею й річкою, було бідне на рослинність: на його вулицях і навколишніх дорогах не росли дерева, голий асфальт, і влітку, коли стояла задуха, тільки в садках було трохи затінку. Навіть увечері не ставало прохолодно. Він здебільшого приїздив восени, бо йому було приємно помагати збирати врожай: великі садки в рясних плодах, навантажені грузовики, багато грузовиків із грушами, яблуками та сливами проїздили понад Рейном у великі міста; вдома восени бувало гарно, він завжди ладнав із матір'ю та батьком, а коли сестра вийшла заміж за якогось садівника, це його не засмутило — адже восени вдома бувало так гарно... А взимку життя в селі ніби завмирало: воно лежало затиснуте й покинуте між Рейном і залізницею, лежало в холоді, і важкий солодкавий запах із мармеладної фабрики низькими хмарами, забиваючи дух, плив понад рівниною. Ні, він був радий, що може виїхати кудись. Він будував житла й школи, фабрики, багатоквартирні будинки, бо працював у великій фірмі. Казарми теж...

Та марно було силувати себе думати про все це. Він мимоволі думав про те, що забув спитати в Ілони її адресу — про всяк випадок.

Але ж він міг узнати ту адресу — від шкільного двірника або від директорки, тож існувала ще можливість розпитатися, розшукати її, поговорити з нею, може, й провідати її. Та все це належало до тих безглуздих речей, які треба було робити, щоб вгамувати власне сумління, неодмінно треба було робити, щоб дати вищій силі нагоду виправити непоправне. Проте коли хоча б на мить повіриш, що все це може бути не безглуздям, може бути виправлене,— ти пропав. Цілий вік робитимеш це знову й знову, шукатимеш і чекатимеш — житимеш надією. І надія ця найстрашніша за все! Він не знав, що роблять з

угорськими євреями. Він чув, що через них був конфлікт між угорським і німецьким урядами, але хіба вгадаєш наперед, що зроблять німці? А він забув спитати в Ілони її адресу. Найважливіше, що треба робити під час війни,— обмінятись адресами,— вони забули, а для неї мати його адресу — ще важливіше... Та все це марне: вона не повернеться.

Краще вже думати про кімнату, де вони могли б бути разом...

Він побачив, що вже скоро дев'ята: година давно минула. Стрілка на годиннику рухалась дуже повільно, коли дивитись на неї, та коли відведеш очі хоч на хвилинку, вона немов стрибала. Ось уже дев'ята, і він чекає тут майже півтори години; чи й далі чекати, чи збігати до школи, спитати в двірника адресу й піти туди? Він замовив ще карафку вина й побачив, що господиня задоволена.

П'ять хвилин на десяту до кав'ярні зайшов патруль. Офіцер із обер-єфрейтором; спочатку вони тільки окинули кав'яреньку поглядом і хотіли вже вийти — він добре бачив їх, бо сидів, утупившись у двері. В тому, щоб дивитись на двері, було щось чудесне: в дверях таїлась надія; але він побачив тільки офіцера в касці та єфрейтора за його спиною, що тільки зазирнули й хотіли вже вийти, але офіцер раптом побачив його й повільно рушив до нього. Він знав, що всьому кінець* ці люди мають єдиний дійовий засіб, вони розпо ряджаються смертю, тож він скорився їм без жодного слова. Бо ж стати мертвим — це означає, що ти більше нічого не зробиш на цьому світі; а він ще збирався щось зробити на цьому світі—дочекатись Ілони, розшукати її. любити її хоча він і знав, що це марна справа, та не втрачав надії, бо існував невеличкий шанс на успіх. Ці чоловіки в касках тримали в руках смерть, вона чаїлась у їхніх маленьких пістолетах, їхніх поважних обличчях, і хай навіть самі вони навряд чи хотіли завдати собі таку пращо, та за ними стояли тисячі людей, що так само розпоряджаються смертю,— шибеницями чи автоматами, вони тільки й чекають, щоб дати їй роботу. Офіцер глянув на нього й нічого не сказав, тільки простяг руку. Він був утомлений, майже байдужий, робив усе машинально, мабуть, все це було йому не до вподоби, але він робив своє діло, робив послідовно й поважно.

Файнгальс подав йому свою солдатську книжку й наказ про відрядження. Обер-єфрейтор кивнув Файнгальсові, щоб він устав. Файнгальс знизав плечима й підвівся. Він побачив, що господиня тремтить, а угорський солдат злякався. — Ідіть з нами,— неголосно сказав офіцер. Я ще маю заплатити,— відказав Файнгальс.

— Заплатите коло дверей.

Файнгальс застебнув ремінь, узяв ранець і між обома патрульними пішов до дверей. Господиня взяла гроші, а обер-єфрейтор ступив уперед і відчинив двері. Файнгальс вийшов; він знав, що присікатись вони не можуть, та однаково міг би боятись, але не боявся. Надворі було темно, в магазинах і кав'ярнях горіло світло, і все мало дуже гарний, літній вигляд. На вулиці перед кав'ярнею стояв великий червоний меблевий фургон; задні дверці були відчинені, й одна стулка, відкинута вниз, на брук із кругляків, правила за східці. На вулиці стояли злякані люди, перед дверима фургона — вартовий з автоматом.

— В машину! — наказав офіцер.

Файнгальс піднявся по відкинутих униз дверцях у фургон, побачив у півтемряві багато голів, зброю — але ніхто не озвався й словом. Тільки всередині він розгледів, що фургон повний.

VI

Червоний меблевий фургон повільно їхав містом; він був щільно зачинений, оббиті повстю двері на засуві; на обох його боках чорніли літери: "Брати Героші, Будапешт. Перевозимо різні вантажі". З люка в даху фургона вистромлялась голова солдата, що уважно розглядався довкола, а часом нахилявся і неначе щось гукав усередину. Солдат бачив освітлені кав'ярні, морозивні, по-літньому вбраних людей, але раптом його увагу прикував ще один меблевий фургон, зелений, що намагався випередити їх на широкому бульварі, але не міг проскочити.

За кермом зеленого фургона сидів чоловік у солдатській формі, поруч нього — ще один, з автоматом на колінах, а отвір у даху був густо заснований колючим дротом.

Шофер зеленого фургона раз у раз сигналив, їдучи за червоним фургоном, що важко сунув містом. Аж як вони доїхали до перехрестя з великою вулицею, де було просторіше й вільніше, зелений фургон зміг випередити їх, прошмигнувши мимо, і солдат, що визирав з люка, помітив, як він звернув у широку вулицю, що вела на північ; а червоний звернув на південь — майже точно на південь. Обличчя солдата в люку ставало дедалі поважніше. Він був невисокий і щуплявий, з обличчя немолодий, і, коли червоний фургон проїхав ще трохи, він прокричав усередину фургона:

— Видно, ми вже виїздимо за місто, бо тут будинки стоять рідше!

Знизу відповів глухий гомін, і червоний фургон помчав швидше — аж несподівано швидко. Дорога була безлюдна й темна, в густому гіллі дерев зависла густа, солодка вогкість, і солдат у люку нахилився й гукнув:

— Будинків уже нема, путівець веде на південь! Унизу закричали ще гучніш, а фургон помчав ще швидше.

Солдат у люку був зморений, він уже давно їхав так, стоячи на плечах двох інших, а ті двоє були неоднакові на зріст, і від цього він стомився ще дужче, йому вже остобісіло так стояти, але він був найменший і найлегший, тож його й вибрали, щоб стежив за всім зовні. Довгий час нічого не було видно. Дуже довго, як здавалося йому,— і коли його смикали за ногу та питали, що там видно, він казав, що не видно нічого, тільки дерева над шляхом та поле в темряві. Потім він побачив на дорозі двох солдатів, що стояли коло мотоцикла й присвічували ліхтариком на топографічну карту. Коли великий фургон проїздив повз них, вони звели на мить очі. Далі солдат у люку знов

якийсь час нічого не бачив, поки не трапилась колона танків, що стояла на дорозі. Один танк, мабуть, був несправний, бо під ним лежав танкіст, а другий світив йому карбідним ліхтарем. Повз фургон швидко пролітали назад сільські будинки, темні сільські будинки, потім вони об'їхали зліва колону вантажних машин, що їхала дуже швидко, в кузовах сиділи солдати. Вслід за ваговозами їхала маленька сіра машина з командирським прапорцем. Ця машина швидко випередила вантажні. Неподалік дороги коло стодоли сиділи навпочіпки солдати-піхотинці, видно, дуже потомлені; декотрі лежали на землі й курили. Потім проїхали через село, а трохи далі солдат у люку вперше почув постріли: праворуч дороги стояла батарея важких гармат, її товсті, задерті вгору стволи чорніли на тлі темно-синього неба. З них вихоплювалися криваво-червоні спалахи й кидали червонястий м'який відсвіт на стіни сусідньої клуні. Солдат у люку злякався: він ще ніколи не чув канонади, яке це страхіття! Він хворів на шлункову хворобу, дуже тяжку; звали його Фінк, він був у чині унтер-офіцера й служив бу4>етником у великому госпіталі поблизу міста Лінца на Дунаї, і йому стало страшно ще тоді, коли начальник послав його до Угорщини добути справжнього токаю — токаю, лікерів і якомога більше шампанського. Ніби шампанське можна добути тільки в Угорщині! Але унтер-офіцер Фінк був єдиний у госпіталі, від якого можна було сподіватися, що він відрізнить справжній токай від підробки; та й, кінець кінцем, де шукати справжнього токаю, як не в Токайській окрузі. Його начальник, полковник медичної служби Гінцлер, дуже любив справжній токай, але дбав, мабуть, насамперед про свого чаркового брата й партнера в скат, отого полковника Брессена, до якого мимохіть звертались "пане фон Брессен" — таким аристократичним здавався він завдяки худому поважному обличчю й рідкісному ордену на шиї. Він, Фінк, удома сам тримав ресторанчик, знав людей і розумів, що це тільки через якісь хвастощі начальник послав його по півсотні пляшок справжнього токаю — програв, певне, заклад, на який підбив його полковник.

Фінк побував у Токайській окрузі й добув там п'ятдесят пляшок токаю — і то навіть справжнього, що дуже здивувало його — адже він

був шинкар, шинкар у виноробському місті, й знався на винах. Він не дуже вірив у той токай, куплений у Токайській окрузі за справжній — повна валіза, ще й кошик. Валізу йому дозволили взяти з собою, вона стояла внизу в фургоні, а кошика не дозволили. В Сентдьєр-ді йому не дали на це часу, їх прямо з вагона перегнали в фургон, не допомогли ніякі протести, навіть посилання на хворобу, весь перон було оточено, нічого не допомогло, довелось перейти до фургона, що стояв перед вокзалом. Дехто почав обурюватись і кричати, але конвойні були глухі й німі.

Фінк боявся за свій токай — начальник був чоловік вразливий, коли йшлося про вино, а ще вразливіший, коли йшлося про те, що він називав своєю честю. Майже напевне він дав тому полковникові слово, що в неділю вип'є з ним токаю — або про щось подібне. Можливо, він назвав навіть точну годину. А був уже четвер — чи навіть п'ятниця — адже північ, мабуть, минула,— і вони їхали на південь, досить швидко, тож він ніяк не встигне привезти вино до неділі. Фінк боявся — боявся й свого начальника й полковника. Той полковник не подобався йому. Він знав про того полковника щось таке, про що нікому ще не розповідав і нізащо нікому не розповів би, бо ніхто б не повірив; щось таке огидне, що сам Фінк ніколи не вважав би за можливе. Він, Фінк, бачив те сам, цілком виразно, і добре знав, яке це для нього щастя, що полковник його тоді не помітив. Йому доводилося по кілька разів на день заходити до полковника, приносити йому їсти, чи пити, чи якусь там книжку. З полковником треба було поводитись обережно. Якось увечері він увійшов до полковника, не постукавшись, і в сутінках розгледів на блідому обличчі старого чоловіка отой жахливий вираз... Фінкові того вечора шматок у горло не ліз. У них удома, коли якогось хлопця заставали за цим, його зразу обливали холодною водою — і допомагало...

Його знову смикнули за ногу, і він гукнув униз, що бачить гармати, ті гармати стріляють; крик у фургоні став іще гучніший. Спалахи вогню з гарматних дул усе даленіли, й самі постріли, щойно страхітливо близькі, тепер звучали так само далеко, як і досі вибухи снарядів, а вибухи ті все

ближчали. Фургон минув ще колону танків, що стояли край дороги, потім — знов гармати, вже менші, розставлені біля колодязя з журавлем, і спалахи пострілів різко й скупо освітлювали ту похмуру шибеницю. Далі — знов" якийсь час нічого, і знов — колони, і знов — нічого, а тоді Фінк почув тріскотняву кулеметів. Вони їхали якраз туди, де стріляли кулемети.

Несподівано фургон спинився серед якогось села. Фінк спустився вниз і разом з іншими вийшов надвір. У селі панувала метушня, хтось на когось горлав, через вулицю бігли солдати, а кулемети лящали дедалі гучніше. Файнгальс ішов за маленьким унтер-офіцером, що в дорозі виглядав у люк; тепер він ніс важку валізу й так зігнувся, що приклад гвинтівки тягся по землі. Файнгальс пристебнув ранець до наплічного ременя й ступив широко, щоб наздогнати маленького унтер-офіцера.

— Дай сюди,— сказав він.— Що там у тебе?

— Вино,— засапано відповів унтер-офіцер.— Вино для на шого начальника.

Покинь його, це ж дурниця,— сказав Файнгальс. Не попреш же ти на передову повну валізу вина.

Маленький унтер-офіцер уперто похитав головою. Від утоми він насилу переставляв ноги, заточувався, сумно хитав головою і вдячно кивнув, коли Файнгальс ухопив за ручку валізу. Валіза здалася Файнгальсові неймовірно важкою.

Кулемет праворуч перестав стріляти, танки вже обстрілювали село. Позаду затріщали колони, і тьмяний відсвіт полум'я м'яко освітлював брудну, розриту вулицю.

— Та покинь його,— сказав Файнгальс.— Чи ти здурів? Унтер-офіцер не відповів, тільки ще міцніше стиснув ручку валізи. Позаду загорівся ще один будинок.

Раптом лейтенант, що йшов попереду, зупинився й гукнув:

— Станьте під будинком!

Воші ПІДІЙШЛИ ДО будинку, біля якого зупинились. Маленький унтер-офіцер поточився до стіни й сів на свою валізу. Тепер уже й ліворуч не стріляв кулемет. Лейтенант зайшов до будинку й зразу вийшов з якимсь обер-лейтенантом. Файнгальс упізнав того обер-лейтенанта. їм наказали вишикуватись, і Файнгальс зрозумів, що обер-лейтенант хоче в червонястому відсвіті пожежі розгледіти їхні відзнаки. Сам він мав тепер на грудях ще один орден, принаймні груди йому прикрашала чорно-біло-червона стрічечка. Слава богу, подумав Файнгальс, що він уже має хоч цей орден. Обер-лейтенант якусь мить дивився на них усміхаючись, а потім сказав: "Чудово",— знов усміхнувся, ще раз сказав: "Чудово, правда?" — до лейтенанта, що стояв позад нього. Та лейтенант не відповів. Тепер вони роздивились його. Він був низенький, блідий, видно, вже не дуже молодий, обличчя мав брудне й поважне. На грудях у нього не було жодного ордена.

— Пане Брехт,— звернувся до нього обер-лейтенант,— візьміть двох солдатів для підкріплення. І фаустпатрони. Кілька ми пошлемо Ундольс} ові — чотирьох, гадаю, вистачить,— а решту я залишаю собі.

— Слухаюсь! — відповів Брехт.— Узяти двох солдатів і фаустпатрони.

— Саме так,— підтвердив обер-лейтенант.— Ви знаєте, де вони лежать?

— Так точно.

— За півгодини прошу повідомити.

— Слухаюсь! — сказав лейтенант.

Він тицьнув пальцем у груди Файнгальсові й Фінкові, що стояли першими, сказав: "Ходімо",— повернувся й зразу пішов, їм довелося поквапитись, щоб устигати за ним. Маленький унтер-офіцер ухопив свою валізу, Файнгальс допоміг, і вони підтюпцем подалися за низеньким лейтенантом. Минувши будинок, вони звернули у вузеньку вуличку, що тяглася поміж живоплотами та луками й вела, як видно, в чисте поле. Там, куди вони йшли, було тихо, але позаду той самий танк іще стріляв раз у раз по селу, а невеличка батарея, повз яку вони наостанці проїхали, так само стріляла в правий бік, приблизно в тому напрямі, в якому йшли й вони.

Файнгальс раптом кинувся на землю й гукнув своїм супутникам:

— Обережно!

В кинутій валізі забряжчало, лейтенант, що йшов попереду, теж ліг. Попереду, з того боку, куди вони прямували, почали обстрілювати село міномети; вони стріляли часто-часто, певне їх було багато, осколки свистіли в повітрі, вдаряли в стіни будинків, а найбільші фурчали поряд, недалеко від них.

— Встати! —скомандував лейтенант попереду.— Вперед!

— Хвилинку! — гукнув Файнгальс. Він знову почув негучний, майже бадьорий, дзвінкий виляск і злякався. Оглушливо гримнуло: міна влучила в Фінкову валізу, її відірване віко із злісним сичанням відлетіло метрів на двадцять, ударило в стовбур дерева, скалки засвистіли зграєю знавіснілих пташок. Файнгальс відчув, що вино оббризкало йому спину, й злякано пригнувся: він проґавив дальші постріли, вибух ляснув попереду, на луці над невеликим схилом. Ожеред сіна, що чорнів на

червонястому тлі неба, розвалився, всередині його затлівся жар, іскри шугнули вгору, тоді бурхнуло полум'я. Лейтенант рівчаком підповз до нього й зашепотів:

— Що тут за чортівня?

— У нього в валізі було вино,— теж пошепки відповів Файнгальс.— Гей! — неголосно покликав він Фінка, що темним горбиком лежав, зіщулений, коло валізи, кроків за два від них. Той і не ворухнувся.

— Сто чортів,— тихо сказав лейтенант.— Невже його... Файнгальс проповз до Фінка, наткнувся головою на його

ногу, звівся на ліктях і підтягся ближче. Світло від підпаленого ожереда не сягало до вузької, наче ущелина, улоговинки, там було темно, а край луки був залитий червонястим сяйвом.

— Гей,— ще раз тихо покликав Файнгальс. Він вдихнув міцний солодкавий запах винної калюжі, наткнувся руками на бите скло, відсмикнув їх, обережно, починаючи з чобіт, обмацав унтер-офіцера й здивувався, що він такий невеличкий: ноги куці, тіло худюще.— Гей! — тихо гукнув він.— Гей, друже!

Але Фінк не відповів. Лейтенант підповз ближче й спитав:

— Що тут таке?

Файнгальс обмацував Фінка далі, поки рука не натрапила на кров — то було вже не вино. Він прийняв руку й тихо промовив:

— Здається, вбило. Велика рана на спині, все просякло кров'ю. У вас є ліхтарик?

— Ви гадаєте, можна...

— Може, піднімемо його отуди, на луку...

— Вино...— сказав лейтенант.— Повна валіза вина... Нащо він його...

— Мабуть, для буфету.

Фінк був неважкий. Пригнувшись, вони перенесли його через дорогу, викотили на трав'янистий схил, і він розплатався там, у відсвіті полум'я, темний, плаский. Спина була вся чорна від крові. Файнгальс обережно перевернув його і вперше побачив Фінкове обличчя — вузьке, з тонкими, дуже тонкими рисами, ще трохи вогке від поту; до лоба прилипло густе чорне пасмо.

— Боже! — сказав Файнгальс.

— Що там?

— Його влучило в груди. Осколок із кулак завбільшки.

— У груди?

— Атож, мабуть, стояв навколішки над своєю валізою.

— Не за статутом,— сказав лейтенант, але власний жарт, видно, не потішив його.— Візьміть його солдатську книжку й особистий медальйон...

Файнгальс обережно розстебнув закривавленого мундира, помацки знайшов на шиї закривавлений бляшаний овал. Солдатську книжку він теж розшукав зразу — вона була в лівій нагрудній кишені, начебто чиста.

— Хай йому чорт,— сказав лейтенант у нього за спиною,— ця валіза ще й тепер важка.— Він перетяг її через дорогу, потяг і Фінкову гвинтівку за ремінь.— Знайшли?

— Так,— сказав Файнгальс.

— Ходімо далі.— Лейтенант тяг валізу за один ріжок через усю улоговину, а тоді шепнув до Файнгальса: — Ліворуч, за огорожу,— і поповз попереду.— Пхайте валізу за мною.

Файнгальс, пхаючи валізу, теж повільно поповз угору не довгим схилом. За огорожею, що тяглась упоперек їхнього шляху, вони змогли випростатись і стояли, дивлячись один на одного. Відсвіт полум'я з ожереда був досить ясний, і вони хвилинку роздивлялись один одного.

— Як ваше прізвище? — спитав лейтенант.

— Файнгальс.

А я Брехт,— сказав лейтенант. І збентежено засміявся.— По правді признатись, пити хочеться страшенно.— Він нахилився над валізою, перетяг її на смужку густої трави й обережно перевернув. Тихо забряжчало скло.— Господи! — сказав лейтенант і підняв цілісіньку невелику пляшку.— Токай!

Етикетка була заплямлена кров'ю і мокра від вина. Файнгальс дивився, як лейтенант обережно розгрібає скалки. П'ять чи шість пляшок виявилися цілі. Брехт вийняв складеного ножа, відкоркував одну й надпив.

Чудо! сказав він, віднявши пляшку від губів.— Хочете?

Дякую,— відказав Файнгальс. Узяв пляшку, хильнув один ковток — вино було занадто солодке для нього. Він повернув пляшку і ще раз сказав: — Дякую.

Міномети знов почали стріляти по селу, з більшої відстані, і раптом зовсім недалеко зататакав кулемет.

Слава богу, — сказав Брехт,— а я вже думав, що й їх накрило.— Він допив пляшку й кинув її в рівчак.— Треба обійти цю огорожу зліва.

Ожеред уже весь узявся полум'ям, тільки нижній шар сіна жеврів тьмяно. Зліталі іскри.

— Ви наче розумний чоловік,— сказав лейтенант. Файнгальс мовчав.

Тобто...— повів лейтенант далі й заходився відкоркову вати другу пляшку.— Тобто я хочу сказати — досить розумний, щоб бачити, що ця війна — паскудство. Файнгальс мовчав.

Я кажу "паскудство",— провадив лейтенант, бо війна, яку ми виграємо,— то не паскудство, а оця от, я кажу, погана, дуже погана війна.

— Так,— погодився Файнгальс.— Це дуже, дуже погана війна.

Його нервувало часте татакання кулемета так близько від них.

Де цей кулемет? — тихо спитав він.

Там, де кінчається ця огорожа... на подвір'ї маєтку. Ми стоїмо перед нею... а кулемет за нею...

Кулемет випустив ще кілька коротких черг і замовк. Тоді зататакав російський кулемет, почулися постріли з гвинтівок, і знов зататакали водночас німецький і російський кулемети. І раптом усе стихло.

— Паскудство,— сказав лейтенант.

Ожеред, догоряючи, почав осідати, полум'я вже не злітало вгору, чувся легкий тріск, і темрява густішала. Лейтенант простяг Файнгальсові пляшку. Файнгальс похитав головою.

Дякую, я не люблю такого солодкого.

Давно в піхоті? — спитав лейтенант.

— Давно,— відповів Файнгальс,— чотири роки.

— Господи,— сказав лейтенант,— отака нісенітниця: я в піхоті нічого не тямлю. Тобто практично і я не такий дурний, щоб це заперечувати. Я два роки вчився на нічного винищувача, тільки-но скінчив училище, і моє навчання коштувало державі ціни кількох одноквартирних будинків. І все це задля того, щоб тепер у піхоті рити носом землю і з повною викладкою на спині віддати богу душу. Паскудство, правда?

І знову хильнув вина з пляшки. Файнгальс мовчав.

— Бо що ж іще зробиш, коли ворог переважає силою, вперто провадив лейтенант.— Два дні тому ми були за двадцять кілометрів звідси й кричали, що не відступимо ні на крок. Але ж відступили, хоч я знаю наказ дослівно: "Німецький піхотинець не відступає, він б'ється до останньої краплі крові",— чи щось подібне, але ж я не сліпий і не глухий. Скажіть, будь ласка,— стурбовано спитав він,— що нам робити?

— Очевидно, драпати,— сказав Файнгальс.

Чудово,— відказав лейтенант.— Драпати. Чудово — драпати,— засміявся він.— У наших славних прусських статутах є одна прогалина: у військовому навчанні зовсім не передбачено відступ, і тому нам доводиться засвоювати його аж тепер, на практиці. По-моєму, наші статути — єдині, в яких нема нічого про відступ. Тільки про оборону, про стри мування ворога. Але цих не дуже стримаєш. Ходімо,— сказав він. І запхав дві пляшки в кишені мундира.— Ходімо далі, на цю чудову війну. Господи — сказав він — цей бідолаха дотяг своє вино аж ось куди., бідолаха...

Файнгальс повільно рушив за ним. Звернувши за ріг огорожі, обидва почули, що їм назустріч біжать якісь люди. Тупіт ніг було чути дуже виразно зовсім зблизька. Лейтенант умить відскочив назад, за мур наставив перед себе автомат і шепнув Файнгальсові:

— Здається, тут можна заробити бляшку на груди. Але Файнгальс бачив, що він тремтить.

— Хай йому чорт,— шепотів лейтенант,— оце вже по-справжньому, оце вже війна.

Тупіт наближався. Люди вже не бігли, а йшли.

— Пусте,— тихо сказав Файнгальс,— це не росіяни. Лейтенант мовчав.

— Навіщо б їм бігти — та ще так тупотіти... Лейтенант мовчав.

— Це ваші люди,— сказав Файнгальс. Тупало вже зовсім близько.

Хоча вони розпізнали по обрисах касок, що з-за рогу виходять німці, та лейтенант неголосно гукнув:

— Стій! Пароль!

Солдати злякались; Файнгальс бачив, що вони спинились і здригнулися.

— Лайно,— сказав один.— Пароль—"Лайно".

— "Танненберг",— відгукнувся другий.

— Чорти б вас узяли,— лайнувся лейтенант.— Чого вам тут треба? Ховайтеся швидше за огорожу. Один стій на розі й прислухайся.

Файнгальс здивувався, що їх так багато. Він спробував порахувати їх у темряві — вийшло шестеро чи семеро. Вони посідали на смужку трави.

— Це вино,— сказав лейтенант, помацки діставши пляшки й передаючи їх солдатам.— Поділіться між собою. Прін-це! — покликав він.— Фельдфебелю Прінц, що сталося?

Прінц був той, що лишився на розі. Коли він обернувся, Файнгальс помітив, як зблискують у темряві його ордени.

— Це чортзна-що, лейтенанте,— відповів Прінц.— Ліворуч і праворуч нас уже обійшли, і не станете ж ви мені торочити, що оце тут, саме тут, на оцьому паршивому подвір'ї, саме тут, де стоїть наш кулемет, має бути зупинений фронт. Фронт, лейтенанте, тягнеться на кількасот кілометрів і вже давно котиться назад, то як мені повірити, що на оцих півтораста метрах можна заробити рицарський хрест... Пора нам ушиватись, а то застрянемо, і жодна падлюка про нас не згадає...

— Та десь же він має зупинитися, цей фронт... Ви всі тут?

— Усі,— відповів Прінц,— тільки я не вірю, що відпускниками та тими, що вчора виписалися з госпіталю, можна зупинити фронт. До речі, малого Генцкі поранено — наскрізна рана від кулі... Генцкі, де ти? — покликав він неголосно.

Від огорожі ступила вперед худорлява постать.

— Гаразд,— сказав лейтенант,— ідіть у тил, і ви, Файнгальс, ідіть з ним — перев'язний пункт там, де зупинився ваш автобус. Скажіть командирові, що я відтяг кулемет метрів тридцять назад... і прихопіть фаустпатрони. Прінце, пошліть іще когось із ними.

— Веке,— сказав Прінц,— іди ти. Ви теж приїхали меблевим фургоном? — спитав він Файнгальса.

— Так.

— І ми теж.

— Ну, йдіть уже,— сказав лейтенант.— Солдатську книжку віддасте командирові.

— Що, когось убито? — спитав Прінц.

— Так,— нетерпляче сказав лейтенант.— Ну, йдіть. Файнгальс неквапно пішов з обома іншими в село. Тепер

по ньому стріляло кілька танків із півдня й зі сходу. Ліворуч від них, де з села вибігала головна вулиця, лунала гучна стрілянина й крик, і вони на мить зупинилися й перезир-нулись.

— Розкіш,— озвався низенький з пораненою рукою. Вони пішли далі швидше, та, як вийшли з улоговини, їх

окликнуто:

— Пароль?

— Танненберг,— буркнули вони.

— Брехт? Загін Брехта?

— Так! — гукнув Файнгальс.

— Назад! Всім відступати в село, збиратись на головній вулиці.

— Біжи назад,— сказав Веке Файнгальсові,— біжи до наших...

Файнгальс побіг рівчаком униз, далі — вгору і на половині схилу гукнув:

— Гей, лейтенанте Брехт!

— Що таке?

— Всім відступати в село, збиратись на головній вулиці Вся група неквапно рушила назад.

Червоний меблевий фургон уже набився майже повний Файнгальс повільно піднявся покладеними замість сходів дверцями, сів аж спереду, зіперся спиною на стінку й спробував заснути. Шалений гуркіт видавався йому якимсь смішним — тепер він чув, що то стріляють німецькі танки, захи щаючи шлях. Вони стріляли забагато — взагалі на цій війні стріляли більше, ніж треба, але, може, так і годилось на цій війні. До фургона вже сіли всі, крім якогось майора, що вручав ордени, та кількох солдатів, що мали їх одержати. Фельдфебель, унтер-офіцер і троє рядових стояли перед невисоким сивоголовим майором з непокритою головою, що, послі шаючи, вручав їм ордени й посвідчення і час від часу по гукував:

— Докторе Грек! Обер-лейтенанте Грек!

Потім він крикнув:

— Брехт! Де лейтенант Брехт? Брехт озвався з фургона:

— Слухаюсь! — Потім неквапно підійшов до дверей, підніс руку до козирка й вигукнув, стоячи вгорі на похилому помості: — Лейтенант Брехт, пане майоре.

Де ваш ротний командир? — спитав майор. Обличчя його було не розлючене, але сердите. Нагороджені солдати повільно піднялись помостом і пропхалися повз Брехта у фургон.

Майор стояв сам-самісінький на сільській вулиці, з Залізним хрестом 1-го ступеня в руці, й Брехт із украй розгубле ною міною відповів:

— Уявлення не маю, пане майоре. Пан доктор Грек щойно віддав мені наказ відвести роту на місце збору, а сам...— Брехт помовчав, тоді знічено додав: — У доктора Грека тяжкий коліт...

Грек! гукнув майор, обернувшись до села.— Грек! і, хитаючи головою, знов обернувся до Брехта: — Ваша рота билася чудово — але треба відступити...

Ще один німецький танк стріляв з вулиці перед ними в правий бік, і невелика батарея позаду, видно, теж перенесла вогонь туди, куди стріляли танки. В селі вже горіло багато будинків, та й церква, що стояла серед села, вища за всі будинки, теж була повна червонястого сяйва. Зафурчав мотор фургона. Майор, нерішуче стоячи на узбіччі гукнув водієві:

Рушай!

Файнгальс розгорнув солдатську книжку й прочитав: "Фінк, Густав. Унтер-офіцер. Цивільна професія — шинкар. Місце проживання — Гайдесгайм..."

Гайдесгайм! подумав Файнгальс — і злякався. Гайдесгайм лежав за три кілометри від його рідного містечка і він знав там винарню із вивіскою в коричневих тонах. "Винарня Фінка. Засновано 1710 року". Він часто проїздив тою вули цею, але до винарні не заходив ні разу..

Ту мить двері перед носом у нього зачинились, і червоний меблевий фургон рушив.

Грек раз у раз силкувався підвестись і бігти до виїзду з села, де на нього чекали, але не міг. Тільки-но підводився, як різь у животі змушувала його знов зігнутись, і його тягло на випорожнення: він сидів біля невисокої загородки ями для гноївки, і кал виходив з нього потрошечку, по ложці, хоча позив до випорожнення у змученому болем тілі був невтрим ний; він не міг навіть сісти по-справжньому: єдина стерпна поза — геть зігнувшись, сидіти навпочіпки й відчувати невелику полегкість, коли та ложечка рідини виходила з нього. В ту мить його оживляла надія, що різь минеться, але вона миналася тільки на ту мить. Ця судомна різь так скувала його, що він не міг іти, навіть повільно повзти не зміг би, і єдина можливість зрушити з місця була — впасти вперед і підтягуватись на руках, але й тоді він не доповз би вчасно. До місця збору лишалося триста метрів, і крізь ляскіт пострілів він кілька разів почув, як майор Кренц вигукує його прізвище; та йому стало байдуже майже до всього: у нього болів живіт, дуже, дуже сильно болів живіт. Він тримався за загородку, голий зад мерз, у кишках знов і знов виникав той різкий біль, ніби там повільно нагромаджувалась вибухова речовинка, що мала б вирватися з неймовірною силою, але виривалась по крихті, й знов нагромаджувалася, й знов обіцяла остаточне звільнення від муки, але не давала майже ніякого наслідку...

Сльози текли по його обличчю; він уже не пам'ятав нічого, пов'язаного з цією війною, хоча довкола нього вибухали снаряди і він виразно чув, як фургон виїздить із села.

Навіть танки відступили на шлях і, стріляючи, вертались до міста; він чув усе, уявляв собі, виразно бачив в уяві, як оточують село. Але біль в животі був більший, ближчий, важливіший, він був страхітливий, і Грек думав про той біль, що не втихав, що паралізував його; несамовито ошкіреною процесією повз нього проходили всі лікарі до яких він у житті звертався зі своєю болючою хворобою, з його відворотним батьком на чолі вони оточували його, ці нездари, які ні разу не посміли відверто сказати йому, що його хвороба пояснюється просто постійним недоїданням у юності.

В яму з гноївкою влучив снаряд, на Грека вихлюпнулася хвиля, обливши його всього тією смердючою гноївкою; він відчув на губах її смак, заплакав ще гіркіше, та скоро помітив, що танки прямою наводкою обстрілюють подвір'я маєтку Снаряди пролітали на волосину від нього хурчали над ним — неймовірно тверді м'ячі що гнали в повітрі потуж ні хвилі. За спиною в нього бряжчало скло тріщало дерево, в будинку скрикнув жіночий голос, довкола свистіли грудки глини й уламки дерева. Він упав за загородкою гнойової ями і обережно застебнув штани. Хоч його кишки ще конвульсивно шарпав нестерпний біль, він повільно поповз униз крутою брукованою доріжкою — аби далі від будинку. Штани були застебнені. Але він уже не міг повзти, біль паралізував його, він застиг на місці — і на якусь мить перед ним закружляло все його життя: калейдоскоп невимовно одноманітних страждань і принижень. Та важливими й реальними йому здавалися тільки ті сльози, що рясно котилися по його обличчю в налиплу грязюку, яку він відчував на своїх губах: солому, гноївку, землю й сіно. Він іще плакав, коли снаряд перебив стовп, що підпирав дах стодоли, і велика дерев'яна споруда, заповнена паками пресованої соломи, поховала його під собою.

VII

Зелений меблевий фургон мав чудовий мотор. Двоє солдатів у кабіні, що час від часу підмінювали один одного за кермом, говорили мало, та й то майже про самий мотор. "Як звір!"—промовляли вони час від часу, здивовано хитали головами й заворожено прислухались до потужного, густого, рівного-рівного гудіння, в якому не звучав жоден фальшивий чи тривожний тон. Ніч була тепла й темна, і дорога, якою вони їхали все на північ і на північ, подекуди була забита військовими машинами та підводами, і кілька разів їм доводилось різко гальмувати, бо вони запізно помічали колони солдатів на марші й мало не врізались у цю дивовижно безо^юрмну масу темшіх постатей, чиї обличчя вони освітлювали своїми фарами. Дорога була вузька, надто вузька, щоб розминатися з фургонами, танками, колонами солдатів, але що далі на північ, то безлюдніша, і можна було досить довго вести зелений фургон на найбільшій швидкості, фари осявали снопами світла дерева й будинки, а часом на повороті пробивались на поле, вихоплюючи з пітьми чіткі обриси рослин — кукурудзяне бадилля або кущі помідорів. Під кінець дорога зовсім збезлюдніла, водії почали позіхати, а в одному селі звернули в бічну вуличку перепочити, дістали ранці з харчами, сьорбали з баклажок гарячу, дуже міцну каву, відкривали пласкі круглі бляшанки з шоколадом, не квапно робили бутерброди — відкривали баночки з маслом, принюхувались до нього, товсто намазували його на хліб, потім накладали зверху великі кружалки ковбаси — червоної, з чорними цяточками перцю. Тоді спокійно їли. їхні землисті від утоми обличчя пожвавішали, і той, що сидів тепер ліворуч і покінчив із їжею перший, прикурив сигарету, дістав з кишені листа, розгорнув його і вийняв звідти 4юто-картку. На ній була чарівна маленька дівчинка, що бавилась на луці з кроликом. Він простяг фото своєму сусідові й сказав:

— Глянь, правда ж любе дитя — це моя найменша,— і засміявся: — Під час відпустки устругнув.

Сусід втупив очі у 4ютокартку і, жуючи, промимрив:

— Гарна... Під час відпустки, кажеш? Скільки ж їй?

— Три роки.

— Аз дружини 4юто є?

— Аякже,— перший потягся був до нагрудної кишені, але раптом зупинився і сказав: — Слухай! Що вони там — по-казились?

Із фургона почулося глухе збуджене мурмотіння, тоді пронизливий жіночий крик.

— Угамуй їх,— сказав той, що сидів за кермом. Другий відчинив дверцята кабіни й виглянув на сільську

вулицю. Надворі було тепло й темно, будинки стояли неосвіт-лені, пахло гноєм, дуже пахло коров'ячим гноєм; в одному подвір'ї гавкав собака. Солдат виліз із кабіни, лайнувся, ступивши в глибоке м'яке болото сільської вулиці, й неквапно обійшов машину. Знадвору мурмотіння було ледве чути, ніби лагідне гудіння всередині ящика, та в селі загавкали вже двоє собак, тоді троє, і десь раптом засвітилось вікно, з'явився силует якогось чоловіка. Водій — Шредер на прізвище — зовсім не мав охоти відчиняти важкі, оббиті повстю двері ззаду фургона; йому здавалось, що не варто завдавати собі клопоту, тому він кілька разів погрюкав прикладом автомата в стінку фургона, і всередині зразу ж усе стихло. Тоді Шредер став ногами на колесо,— глянути, чи колючий дріт на люку ще цілий. Дріт був цілий.

Він повернувся до кабіни. Плорін уже покінчив з їжею, пив каву, курив і дивився на 4юто, що лежало перед ним,— на трирічну дівчинку з кроликом.

— Справді любе дівчатко,— сказав він і на мить підвів голову.— Там уже тихо... То є в тебе 4>ото з дружини?

— Аякже.— Шредер знову сягнув по гаманець, розкрив його і вийняв потерту о^ютокарточку: низенька розповніла жіночка в шубі. Жінка дурнувато всміхалась, обличчя було вже не молоде й зморене, і здавалося, наче чорні черевички на занадто високих підборах тиснуть їй ноги. Густе, важке темно-русяве волосся було завите перманентом.

— Гарна в тебе жінка,— сказав Плорін.— Ну, рушаймо.

— Так,— погодився Шредер,— рушай.— І ще раз визирнув з кабіни; тепер у селі гавкало багато собак, світилося багато вікон, і в темряві про щось перегукувалися люди.

— Ну, рушай,— сказав він, грюкнувши дверцятами. Плорін натис на стартер, мотор завівся зразу, Плорін

кілька секунд почекав, тоді дав газ, і зелений меблевий фургон повільно виповз на дорогу.

— Звір,— сказав Плорін,— звір, а не двигун.

Гудіння мотора наповнило всю кабіну, неначе позатикало їм вуха, та, проїхавши трохи, вони знов почули глухе мурмотіння у фургоні.

— Заспівай щось,— сказав Плорін до Шредера. Шредер заспівав. Він співав голосно, не дуже гарно, трохи

фальшивлячи, але з досить щирим почуттям — особливо най-сентиментальніші слова, і часом можна було подумати, що він заплаче так розчулено співав Шредер,— але він не плакав. Найдужче подобалась йому, видно, "Марія на луж ку..." певне, його улюблена пісня. Мало не годину співав він дуже голосно, потім вони помінялися місцями, і співати почав Плорін.

— Добре, що наш старий нас не чує,— сміючися, сказав він. Шредер теж засміявся, і Плорін заспівав знову. Він співав майже ті самі пісні, що й Шредер, але йому, очевидно, найдужче подобались "Сірі колони"—він повторював цю пісню знов і знов, то протягло, то швидко, а найкращі місця, в яких найвиразніше виливалися безрадісність і велич геройського життя, він співав особливо протягло, з притиском, а часом повторював по кілька разів. Шредер, що сидів тепер за кермом, невідривно дивився на дорогу, гнав машину на найбільшій швидкості й тихо підсвистував. З фургона їм уже не було чути нічого.

У кабіні помалу ставало холодно, вони повкривали ноги ковдрами й час від часу сьорбали з баклажок каву Співати перестали, але в фургоні вже й так було тихо— І взагалі стояла тиша: надворі все спало, дорога була порожня й мокра, тут, видно, пройшов дощ, і села, через які вони їхали, неначе вимерли. У темряві на мить зблискували окремі бу динки, подекуди церква на головній вулиці села — вони на мить виринали з темряви й лишались позаду.

Вранці перед четвертою вони зупинилися ще раз Обидва вже потомились, обличчя були сірі, змарнілі, брудні, вони майже не розмовляли, і та година, яку їм іще треба було їхати, здавалась нескінченною. Вони зупинились на хвилинку, попротирали обличчя горілкою нехотя з'їли свої бутерб роди й допили каву. Доїли залишки тонізуючого шоколаду з пласких бляшанок і закурили по сигареті. Трохи підбадьорившись, поїхали далі, і Шредер, що знову сів за кермо, тихо

насвистував собі під ніс, а Плорін, угорнувшись у ковдру, спав. Усередині зеленого фургона було вже зовсім тихо.

Почався тихий дощ, уже світало, коли вони звернули зі шляху, вузькими вуличками якогось села виїхали в поле, а далі повільно поїхали лісом. Туман піднявся вище, і коли машина виїхала з лісу, перед нею відкрився луг, на якому стояли бараки, тоді знов невеличкий лісок, знову луг, і машина, гучно сигналячи, зупинилась перед великою брамою з брусів та колючого дроту. Поряд із брамою була чорно-біло-

червона вартівня й велика сторожова башта, на якій стояв солдат у касці й з автоматом. Вартовий відчинив браму, усміхаючись, зазирнув до кабіни, й зелений фургон повільно в'їхав у загорожу.

Водій штовхнув сусіда, сказав: "Приїхали",— і вони в ід чи нили дверцята й вийшли зі своїми речами з кабіни.

В лісі щебетали пташки, на сході вставало сонце й освітлювало зелені дерева. Над усім висіла прозора імла.

Шредер і Плорін утомлено рушили до барака, що стояв позад сторожової башти. Піднявшись кількома сходинками до дверей, вони побачили на центральному проїзді табору цілу колону машин, готових до від'їзду. В таборі було тихо, ніщо не рухалось, тільки з коминів крематорію валив густий дим.

В бараці за столом сидів обер-шарфюрер і спав. Обидва прибулі втомлено вичавили усмішки, коли він схопився, і сказали: "Ми прибули".

Обер-шарфюрер підвівся, потягся, позіхнув і сказав:

— Гаразд.

Сонно закурив сигарету, пригладив чуба, надів кашкета, поправив ремінь, глянув на себе в дзеркало й протер закислі очі.

— Скільки привезли? — спитав він.

— Шістдесят сім,— відповів Шредер і кинув на стіл жмут паперів.

— Останні?

— Так, останні,— сказав Шредер.— Що нового?

— Драпаємо — сьогодні ввечері.

— Точно?

— Так — тут уже пахне смаленим.

— Куди?

— Курс на велику Німеччину, провінція Остмарк.— Обер-шарфюрер зареготав.— Ідіть спати,— додав він,— бо ніч буде знов нелегка: вирушаємо ввечері рівно о сьомій.

— А табір? спитав Плорін.

'11 л

Шар фюрер скинув кашкета, старанно зачесався і поправив правою рукою чуба. Він був вродливий хлопець, стрункий, темноволосий. Потім зітхнув:

— Табір...— промовив.— Табору вже нема... до вечора не буде. Ні душі.

— Ні душі? — перепитав Плорін; він сів і неквапно витер рукавом вкритий росою автомат.

— Ні душі,— підтвердив обер-шарфюрер, ледь усміхнувся й знизав плечима: — Я вам кажу — ні душі. Чи вам цього не досить?

— Вивезли ? — спитав Шредер, що вже стояв біля дверей.

— Хай вам чорт,— лайнувся шарфюрер,— дайте мені нарешті спокій, я сказав сні душі", а не "вивезено". Тільки хор лишився,— оскірився він.

— Адже наш старий схибнувся на своєму хорі. Глядіть, щоб він його знов із собою не потягнув...

— Ах так,— в один голос промовили обидва солдати,— ах так...

А Шредер іще додав:

— Старий справді схибнувся на своїх співунах.— І всі троє засміялися.

— Ну, то ми підемо,— сказав Плорін.— Тарадайка хай стоїть, я більш не можу.

— Хай стоїть,— погодився обер-шарфюрер.— Віллі віджене її.

— Ну, то ми підемо...— і обидва водії вийшли.

Обер-шарфюрер кивнув головою, підійшов до вікна й глянув на зелений меблевий фургон, що стояв на табірному проїзді — коло передньої машини готової до від'їзду автоколони. В таборі було зовсім тихо. Зелений фургон відчинили тільки через годину, коли до табору прийшов обер-штурмфю-рер Фільскайт. Фільскайт був чорнявий, середнього зросту чоловік, його бліде інтелігентне обличчя випромінювало цнотливість. Він був суворий, пильнував порядку й не терпів ніяких порушень правил. Він керувався тільки офіційними приписами. Він кивнув головою, коли вартовий відсалютував йому, кинув погляд на зелений фургон і ввійшов до вартівні. Обер-шарфюрер відсалютував йому й склав рапорт.

— Скільки їх? — спитав Фільскайт.

— Шістдесят сім, пане обер-штурмфюрер.

— Чудово,— сказав Фільскайт.— За годину чекаю їх на співи.— Він недбало кивнув головою, вийшов з вартівні й пішов через табірний плац. Табір мав 4юрму чотирикутника — чотири на чотири бараки з невеликою вільною площиною з південного боку, там, де була брама. На всіх чотирьох кутах стояли сторожові башти. Посередині — кухонні бараки, вбиральні, в одному куті табору, під південно-східною баштою — лазня, поряд неї — крематорій. В таборі стояла цілковита тиша, тільки один з вартових — на північно-східній башті — щось тихо мугикав собі під ніс.

Над кухонним бараком здіймався ріденький синій димок, над крематорієм — густий чорний дим, який, на щастя, відносило вітром на південь; крематорій уже давно випускав непроглядні чорні пасма. Фільскайт обвів поглядом усе, кивнув головою й зайшов до свого кабінету поряд із кухнею. Кинув кашкет на стіл і вдоволено кивнув знову: все було в порядку. При цій думці він міг би й усміхнутись, але Фільскайт ніколи не усміхався. Він ставився до життя дуже поважно, до служби ще поважніше, але найповажніше — до мистецтва.

Обер-штурмфюрер Фільскайт любив мистецтво, музику. Він був середнього зросту, чорнявий, і дехто вважав, що його бліде інтелігентне обличчя вродливе, але вугласте, завелике підборіддя ніби відтягувало делікатнішу частину обличчя вниз і надавало тому інтелігентному обличчю виразу такої ж страшної, як і несподіваної брутальності.

Колись Фільскайт був студентом консерваторії, але він любив музику так палко, що не міг ставитися до неї тверезо, як до проо^есії. Він пішов служити до банку й лишився завзятим аматором музики. Він був схиблений на хоровому співі.

Старанний і честолюбний, дуже надійний, він і як службовець банку дуже швидко дослужився б до завідувача відділу. Але справжньою його пристрастю була музика, хоровий спів. Насамперед чисто чоловічий хор.

Свого часу — досить-таки давно — він був хормейстером чоловічої співочої спілки "Конкордія", йому було двадцять вісім, але відтоді вже минуло п'ятнадцять років,— і його обрали регентом, хоча він був дилетант. Знайти проф>есіона-ла, що палкіше й ретельніше віддавався б справам спілки, навряд чи пощастило б. Коли він диригував хором, його бліде обличчя, що ледь помітно здригалось, його тонкі руки просто заворожували глядачів. Хористи боялись його пунктуальності, він не пропускав жодної фальшивої ноти і аж навіснів, коли хтось виявляв недбальство. Тож скоро цим добропорядним і славним співакам надокучили його прискіпливість та невтомне завзяття, і вони знайшли собі іншого регента. Фільскайт керував водночас і церковним хором своєї парафії, хоча й не любив церковної служби. Але тоді він хапався за кожну нагоду дістати під своє керівництво хор. Священика люди прозвали "Святим", то був лагідний, трохи недотепний чоловік, що міг інколи вдавати з себе дуже суворого, він був старий, сивий, а в музиці не тямив нічого. Але він завжди був присутній на репетиціях хору й інколи тихо всміхався, а Фільскайт ненавидів ту усмішку, бо то була усмішка любові, співчутливої й болючої любові. А інколи священикове обличчя робилося суворим і Фільскайт відчував, як нехіть до літургії здіймається в ньому разом з ненавистю до тієї усмішки. Та усмішка "Святого" ніби промовляла: "Марно... Марно... але я люблю тебе". А він не хотів, щоб його любили, і ненавидів церковний спів та священикову усмішку дедалі дужче, і коли "Конкордія" звільнила його, він покинув і церковний хор. Він часто думав про ту усмішку, про ту примарну суворість і отой, як він казав, "іудейський" погляд любові,— погляд, що здавався йому водночас і сухим, і любовним, і груди йому роз'їдали ненависть і мука...

Наступником його був один старший учитель, що любив курити добрі сигари, пити пиво й слухати масні анекдоти. Все це було огидне Фільскайтові: він не курив, не пив і був байдужий до жінок.

Через расову теорію, що відповідала його таємним ідеалам, він незабаром пішов служити до гітлерюгенду, скоро вислужився там до окружного хорляйтера, організовував хори, речитативні хори і

незабаром відкрив своє захоплення: змішаний хор. Коли бував удома,— він мав просту, опоряджену по-казарменому кімнату в передмісті Дюссельдорфа,— то присвячував свій час літературі про хоровий спів та всім книжкам про расову теорію, які лишень міг дістати. Внаслідок цих тривалих і докладних студій з'явилася його власна праця, яку він назвав "Взаємозв'язок між хором і расою". Він подав працю до однієї державної музичної школи й одержав її назад із кількома іронічними зауваженнями на берегах рукопису. Тільки згодом Фільскайт довідався, що прізвище директора школи Нойман і що він єврей.

1933 року він остаточно покинув службу в банку, щоб цілком присвятити себе своїм музичним завданням у лоні нацистської партії. Інша музична школа позитивно оцінила його теоретичну працю і з невеликими скороченнями опублікувала її в одному спеціальному журналі. Фільскайт одержав чин обер-банфюрера гітлерюгенду, але обслуговував і штурмовиків та СС, він був фахівець по речитативних, чоловічих та змішаних хорах. Він, безперечно, мав організаційні здібності. Коли почалася війна, він відмовився від броні за

"незамінність", кілька разів зголошувався добровольцем до СС; двічі йому відмовляли, бо він був чорнявий, низенький і явно належав до пікнічного типу. Ніхто не знав, що він часто цілі години у відчаї простоював перед дзеркалом, дивлячись на те, чого не можна було приховати: він не належав до тієї раси, яку палко шанував і до якої належав Лоенгрін.

Та коли він зголосився втретє, його прийняли до СС, бо він пред'явив щонайкращі характеристики від усіх партійних організацій.

У перші роки війни йому дуже шкодила його музична слава: замість фронту його послали на курси, потім він став керівником курсів, потім керівником курсів для керівників курсів; він керував навчанням співу в цілих арміях СС, і одним з найвищих його досягнень був хор легіонерів, у якому були представлені тринадцять різних націй і вісімнадцять різних мов, але вони співали хор з "Тангейзера" в бездоганній гармонії. Згодом

він дістав Хрест за військові заслуги 1-го ступеня — одну з найрідкісніших відзнак у армії, та тільки коли він удвадцяте зголосився добровільно до стройової служби, його відрядили на ще одні курси, і нарешті він потрапив на фронт: 1943 року йому віддали під команду невеликий концтабір у Німеччині, а потім, 1944-го, він став комендантом гетто в Угорщині, а ще згодом, коли те гетто вивезли, бо наближались росіяни, його перевели до оцього невеликого табору на півночі.

Він вважав справою честі точне виконання всіх наказів. Незабаром він виявив, який величезний музичний потенціал прихований у в'язнях; особливо здивували його євреї, і він застосував такий метод добору: кожного з новоприбулих примушував співати і відзначав його співацькі здібності в 4юрмулярах за десятибальною системою. "Нуль"—найвищу оцінку — діставав дуже рідко хто; таких одразу брали до табірного хору, а хто діставав "десять", той мав дуже мало шансів прожити більше, як два дні. Формуючи етапи, Фільс-кайт так добирав в'язнів, що добрі співаки туди не попадали, і його хор завжди лишався повноголосим. Тим хором, яким він сам керував так суворо, як колись співацьким товариством "Конкордія", він дуже пишався. З цим хором він би переміг будь-яких конкурентів, та, на жаль, єдиними слухачами були ледь живі в'язні та охорона.

Але накази були для нього ще священніші, ніж музика, а останнім часом надійшло багато наказів, які ослабили його хор: гетто й табори в Угорщині ліквідували, а що великих таборів, куди він раніше відсилав євреїв, уже не було і його табір лежав далеко від залізниці, то він мусив усіх їх знищувати прямо в таборі; правда, й тепер іще лишались робочі бригади — на кухні, в крематорії й у лазні — в достатній кількості, щоб він міг убезпечити принаймні найкращих співаків.

Фільскайт не любив убивати. Сам він іще не вбив нікого і тому був трохи розчарований у собі: він просто не міг цього робити. Він розумів, що це необхідне діло, й захоплювався наказами згори, які він доручав неухильно виконувати своїм підлеглим; власне, йшлося не про те, щоб

виконувати накази охоче, а про те, щоб розуміти їхню необхідність, шанувати їх і тому виконувати...

Фільскайт підійшов до вікна й визирнув: за зеленим меблевим фургоном в'їхали ще дві вантажні машини, водії вийшли з кабін і втомлено піднімались на ґанок вартівні.

Гауптшарфюрер Блауерт із п'ятьма солдатами ввійшов у браму й відчинив великі, важкі, оббиті повстю двері фургона; люди всередині закричали, бо денне світло болюче різонуло по очах. Вони кричали довго й голосно, і ті, котрі вискакували з фургона, дибали туди, куди спрямовував їх Блауерт.

Першою з'явилась молода темноволоса жінка в зеленому плащі, вона була брудна, сукня на ній, видно, подерта, бо вона злякано куталась у плащ, за руку вона вела дванадцяти-тринадцятирічну дівчинку. В обох не було ніяких речей.

Люди, що виходили, хитаючись, із фургона, шикувалися на плаці, і Фільскайт тихо рахував їх: усього — чоловіків, жінок і дітей — було шістдесят один; вони дуже різнилися одягом, поставою й віком. Із зеленого фургона не вийшов більш ніхто — шестеро, очевидно, померли. Зелений фургон повільно під'їхав до крематорію й зупинився перед ним. Фільскайт задоволено кивнув головою: там з нього витягли шість трупів і з а тяг ли до барака.

Речі привезених людей склали купою перед вартівнею. Обидві вантажні машини теж розвантажувалися. Фільскайт рахував ряди по п'ять душ, що помалу шикувалися; всього в колоні по п'ять було двадцять дев'ять рядів. Гауптшарфюрер Блауерт сказав у мега4юн:

— Всім слухати мене! Ви перебуваєте у транзитному таборі. Пробудете тут недовго. Заходьте по одному до канцелярії, потім до пана коменданта табору, що піддасть вас особистій перевірці. Далі всі

повинні йти в лазню й дезинсек-цію, а потім одержите гарячу каву. Хто чинитиме хоч би найменший опір, буде негайно розстріляний.— Він показав на сторожові башти, кулемети на яких уже були повернені дулами до плацу, і на п'ятьох солдатів, що стояли позад нього, знявши з запобіжників автомати.

Фільскайт нетерпляче ходив туди й сюди коло вікна. Він побачив серед привезених кількох білявих євреїв. В Угорщині було багато білявих євреїв. Фільскайт не любив їх іще дужче, ніж чорнявих, хоч серед них були індивіди, які могли б бути окрасою будь-якого альбому зразків нордичної раси.

Він побачив, як перша жінка — в зеленому плащі й подертій сукні — ввійшла до барака, де була канцелярія, тоді сів і поклав пістолет із знятим запобіжником на стіл. За кілька хвилин вона буде тут і співатиме перед ним.

Ілона вже десять годин чекала, коли ж прийде страх. Але страх не приходив. їй довелось багато чого витерпіти й відчути за ці десять годин: огиду й жах, голод і спрагу, задишку й розпач, коли світло вдарило їй в очі, і якесь дивне холодне щастя, коли їй на кілька чи кількадесят хвилин пощастило побути самій. Але на страх вона чекала марно. Страх не приходив. Цей світ, у якому вона жила вже десять годин, був примарний — такий примарний, як і дійсність, примарний, як усе те, що вона чула про нього. Але чути про нього було страшніше, ніж опинитись у ньому. В неї лишилось небагато бажань, і одне з цих бажань було побути на самоті, щоб по-справжньому помолитись.

Вона уявляла собі своє життя зовсім інакше. Досі воно було чисте, гарне, планомірне — точно таке, як вона собі уявляла,— навіть тоді, коли її плани виявлялися хибними,— але такого, як оце, вона не чекала. Вона розраховувала на те, що воно мине її.

Коли все піде як слід, через півгодини вона буде мертва. їй пощастило: вона перша. Вона добре знала, про які "лазні" говорив той есесівець, вона була готова витерпіти десять хвилин смертної муки, але це здавалося їй таким далеким, що воно теж не лякало її. В машині вона витерпіла багато такого, що вражало її особисто, але не проникало в душу. Хтось пробував там зґвалтувати її — якийсь тип, від кого й у темряві аж тхнуло хіттю, а тепер вона марно силкувалась упізнати його. Ще один оборонив її від нього — літній чоловік, який згодом шепнув їй, що його заарештували за штани — одні-єдині штани, що їх він купив у якогось офіцера, але й цього старого вона тепер не впізнавала. Той перший лапав її потемки за груди, порвав сукню, цілував її в потилицю, але, на щастя, другий упхався між ними. Пакунок із печивом теж вибили їй з руки — той невеличкий пакуночок, єдине, що вона взяла з собою; він упав додолу, і, в темряві, мацаючи руками підлогу, вона підібрала кілька шматочків, перемішаних зі сміттям та масляним кремом. Вона поділилася ними з Марією. Частину печива розтовкли їй у кишені, але через кілька годин воно здалося їй напрочуд смачним, вона виймала з кишені липкі грудочки, давала дівчинці, їла сама, і те роздавлене, брудне печиво, що його вона вишкребла з кишені до останку, мало чудовий смак. Кілька чоловік у фургоні відібрали собі життя, спливли кров'ю майже без гучно, дивно хекаючи й стогнучи в кутку, поки їхні сусіди, послизнувшись на витеклій крові, почали несамовито кричати. Але вони замовкли, коли охоронець постукав у стінку, той стук звучав грізно й жахливо, так не могла стукати людина, вони давно вже були не серед людей...

Вона марно дожидала й почуття жалю. Адже вона вчинила безглуздо, що не лишилася з тим солдатом, який дуже подобався їй, хоч вона навіть на знала до пуття, як його звуть; це було цілковите безглуздя. Батька й матір вона вже не застала вдома, там була тільки розгублена й налякана дочка її сестри, мала Марія, що прийшла зі школи й теж не застала нікого. Тата, маму, дідуся й бабусю вже забрали — сусіди розповіли, що їх забрали ще опівдні. І безглуздям було те, що вони потім побігли до гетто шукати своїх; вони ввійшли туди, як щоразу, через задню кімнату перукарні, бігли безлюдними вулицями і ще

застали там оцей зелений фургон, що стояв, уже готовий від'їхати. Вони сподівалися знайти там своїх, але їх і самих запхали до фургона. Але батька й матері, дідуся й бабусі в ньому не було. Ілоні було дивно, що ніхто з сусідів не додумався збігати в школу й остерегти її, але ж і Марія до цього не додумалась. Та якби хтось і остеріг її, це навряд чи допомогло б... У фургоні хтось устромив їй у губи запалену сигарету; потім вона дізналася, що це був чоловік, арештований за штани. Вона курила вперше в житті й відчула, що сигарета заспокоїла її, дала велику полегкість. Вона не знала, як звати її добродійника, ніхто й знаку не подав, ні отой засапаний хтивий тип, ні її добродійник, і коли спалахнув сірник, усі обличчя здавались однаковими: жахливі обличчя, сповнені страху та ненависті.

Але вона змогла й молитися досить довго: в монастирі вона вивчила напам'ять усі молитви, всі літанії й великі уривки святкової літургії й тепер була рада, що знає їх. Молитва сповнювала її стриманою веселістю. Вона молилася не для того, щоб випросити в бога щось або врятуватись від чогось, не благала ні швидкої безболісної смерті, ні життя, і була рада, що могла зіпертися на оббиті повстю двері фургона й хоч би спиною бути на самоті — спочатку вона стояла до дверей обличчям, а спиною втискалась у напханих до фургона людей, а коли зморилась і просто відкинулась назад, саме тоді, мабуть, її тіло пробудило в чоловікові, на якого вона впала, безумну жагу; це злякало її, але не образило — майже навпаки, вона відчула, ніби чимось споріднена з ним, із цим невідомим...

Вона зраділа, коли вивільнилась, притулилась хоч би самою спиною до тієї повсті, прибитої там для того, щоб не подряпати дорогих меблів. Міцно пригорнула до себе Марію й була рада, що дитина заснула. Вона спробувала молитися так ревно, як завжди, але це їй не вдалося, виходило щось на зразок спокійного розважання. Вона уявляла собі своє життя зовсім інакше. В двадцять три роки склала державний екзамен, потім пішла в монастир — рідня була цим засмучена, але схвалювала її рішення. Вона пробула в монастирі цілий рік, то були чудові дні, і якби вона справді стала черницею, то була б викладачкою в монастирському

пансіоні в Аргенті-ні, напевне, в дуже гарному монастирі; але вона не стала черницею, бажання вийти заміж і мати дітей було в ній таке сильне, що вона й за рік не змогла його придушити і вернулась у мирське життя. З неї вийшла дуже добра вчителька, й вона любила свою роботу, дуже любила обидва предмети — німецьку мову й музику, любила дітей, не могла й уявити собі нічого кращого, як дитячий хор, вона мала великий успіх зі своїм дитячим хором, що його організувала в школі, і спів дітей, оті латинські гімни, що вона розучувала з ними на свята, були наділені справді ангельською невинністю — діти співали з чистої внутрішньої радості, вимовляючи гарні слова, яких не розуміли. Життя здавалося їй прекрасним —дуже довго, майже завжди. Мучило її тільки оте жадання ніжності й дітей, мучило, бо вона не знаходила собі пари; багато було чоловіків, що цікавилися нею, декотрі освідчувались їй у коханні декотрим вона дозволяла цілувати себе, але вона чекала чогось такого чого не могла б і сама о гаї с а ти — називала це коханням, але скоріш могла б назвати подивом, і їй здалося, ніби вона відчувала цей подив, коли той солдат, що й імені його вона не знала, стояв поруч неї і стромляв у географічну карту прапорці. Ілона знала, що він у неї закоханий, він уже два дні по кілька годин сидів з нею, розмовляв, і він подобався їй, хоч його мундир трохи непокоїв і лякав її, але раптом за оті кілька хвилин, коли вона стояла поруч нього, а він наче забув про неї, його скорботне обличчя і його руки, якими він водив по карті Європи, здивували її, вона відчула радість, їй захотілося співати. Йому першому вона відповіла на поцілунок...

Вона повільно піднялася сходинками до дверей барака, ведучи за собою Марію, здивовано звела очі, коли охоронець штовхнув її дулом автомата в бік і гримнув:

— Швидше! Швидше! Вона пішла швидше.

В канцелярії за столами сиділо троє писарів; перед ними лежали великі паки є}юрмулярів; бланки були завбільшки з вічко сигарної коробки. Ілону штовхнули до першого столу, Марію — до другого, а до

третього підійшов старий чоловік, обшарпаний, неголений; він ледь усміхнувся їй, а вона йому: здається, це її добродійник.

Вона назвала своє прізвище, про4>есію, дату народження, віровизнання і здивувалась, коли писар запитав скільки їй років.

— Тридцять два,— відповіла вона.

"Ще півгодини",— подумалося. Може, їй все-таки ще випаде нагода трохи побути самій. Вона дивувалась, як недбало все робиться в цьому відомстві смерті! Все відбувалося машинально, трохи роздратовано, нетерпляче: ці люди робили своє діло з такою самою нехіттю, як і будь-яку іншу конторську роботу, вони тільки виконували обов'язок, і той обов'язок був для них обтяжливий, але вони його виконували, їй не заподіяли нічого, вона й досі чекала того страху, якого так боялась. Великий страх вона відчувала тоді, коли вернулася додому з монастиря, великий страх — коли йшла з валізою до трамвая й стискала у вогких пальцях гроші. їй здавався чужим і бридким цей світ, до якого вона прагнула повернутися, щоб мати чоловіка й дітей — ті втіхи, яких вона не могла знайти в монастирі і яких тепер, ідучи до трамвая, вже й не сподівалася знайти, але вона дуже соромилася — соромилася цього страху...

Ідучи до другого барака, вона поглядом пошукала у вервечці тих, що чекали своєї черги, знайомих, але не побачила жодного; зійшла на ґанок, охоронець, коли вона завагалась біля дверей, нетерпляче махнув рукою, щоб заходила, і вона ввійшла, ведучи за собою Марію, але їй, мабуть, слід було йти самій. Удруге вона відчула брутальність, коли охоронець відірвав від неї дівчинку, а коли та стала пручатись, потяг її за коси. Коли Ілона зі своїм ©формуляром у руці ввійшла до кімнати, у вухах її лунав Маріїн крик. В кімнаті був тільки один чоловік у офіцерській оформі; на грудях у нього блищав дуже ефектний, витончений срібний орденський Хрест, обличчя він мав бліде й стражденне; коли він підвів голову, щоб глянути на неї, вона аж злякалась важкого підборіддя, що майже спотворювало його. Він мовчки

простяг руку, вона віддала йому формуляр і стала чекати: страху ще не було. Чоловік прочитав фюрмуляр, глянув на неї і спокійно сказав:

— Проспівайте щось. Вона сторопіла.

— Чуєте? — нетерпляче сказав він.— Проспівайте щось. Байдуже, що...

Ілона глянула на нього й заспівала. Вона заспівала літа-нію, що її співають на свято всіх святих, у новій тональності, яку тільки недавно знайшла і записала, щоб розучити її з дітьми. Співаючи, вона дивилась на цього офіцера — і коли він підвівся і втупився в неї, вона раптом збагнула, що таке страх.

Вона співала, а обличчя есесівця, що стояв перед нею, кривилось, мов якась страхітлива пухлина, охоплена судомою. Вона співала гарно й сама не знала, що всміхається, незважаючи на страх, що піднімався в ній дедалі вище й підступав їй до горла, мов нудота...

1 Сину, спасителю наш, господи (латин.).

2 Дух святий, господи (латин.).

3 Свята трійця, єдиний бог (латин.).

Як тільки вона заспівала, навкруги стало тихо — і надворі теж; Фільскайт не спускав з неї очей: вона була гарна... жінка... а він ще не знав жінки... життя його минало в смертельній цнотливості... він часто, лишаючись на самоті, видивлявся на себе в дзеркало, марно шукаючи в собі краси, величі й расової досконалості... а тут усе це було: і краса, й велич, і расова досконалість, пов'язані з чимось таким, що зробило його зовсім безвладним: з вірою. Він сам не розумів, чому дозволяє їй співати далі, навіть коли вона скінчила антифон...— може, він замріявся... а в її погляді, хоча він бачив, що вона тремтить... у її погляді було щось схоже

на любов... чи, може, то була насмішка... вона співала: "Fili, Redemptor mundi, Dens" 1 ...він ще ніколи не чув, щоб жінка так співала: "Spiritus Sánete, Deus" 2 —голос у неї був сильний, теплий, неймовірно чистий. Він, мабуть, марить... зараз вона заспіває: "Sancta Trinitas, unus Deus" 3 — він іще пам'ятав цей хорал,— і вона справді заспівала: "Sancta Trinitas..." —"Євреї — католики? — подумав він.— Я божеволію". Він підбіг до вікна й шарпнув його: надворі стояли в'язні й слухали, ніхто не ворушився. Фільскайт відчув, що його тіпає, він спробував закричати, але з горлянки вихопилося тільки хрипке безголосе сичання, а знадвору вливалась ота тиша, від якої, здавалося, аж дух забивало, а жінка співала далі:

cSancta Dei Genitrix"— він тремтячими пальцями схопив пістолет, обернувся й, не дивлячись, вистрелив у жінку; та впала й почала кричати... вона вже не співала, і до нього вернувся голос.

— Кінчайте з ними! — кричав він.— Кінчайте всіх, і хор теж! Виводьте його! Виводьте з барака!..— він вистріляв весь магазин у жінку, що лежала долі й у муках вибльовувала свій страх.

На подвір'ї табору почалося мордування.

VIII

Пані Зузан спостерігала війну вже три роки. Спочатку прибули німецькі солдати та військові автомашини, а також кіннота — крізь осінню пилюку вони переходили міст і рухалися до проходів, що вели на польську територію. Це було дуже схоже на справжню війну: брудні солдати, потомлені офіцери на конях та мотоциклах, що снували туди й сюди. Цілих півдня, з обіду до вечора, війна, хоч і з перервами,— майже гарна картина,— солдати марширували, автомашини обганяли їх, позаду й попереду мотоцикли, і вони зникли з очей пані Зузан.

Пресвята бо городи ця... (латин.).

Після цього знову стало спокійніше; тільки час від часу проїздив німецький армійський ваговіз. Переїхавши міст, він зникав на тім боці в лісах, а серед навколишньої тиші вона ще довго чула гудіння ного мотора, коли ваговіз підіймався на гору, час від часу натужно сопучи й порипуючи, чула його досить довго, аж поки він, очевидно, зникав за гребенем. Вона думала про те, що машини проїздять новз її рідне село там у горах де минуло її дитинство, літо на пасовиськах, а зима за прядкою,— високо-високо в горах, сама-самісінька влітку на тих убогих кам'янистих луках. Видершись на гре бінь гори, вона часто годинами видивлялась, чи не їхатиме хтось дорогою вгору або вниз. Але тоді тут іще не було автомашин,, лише зрідка проїздила підвода; здебільшого то були цигани або євреї, що їхали на польський бік. Через багато років, коли її давно вже не було там, проклали залізницю, що вела через міст біля Сарні й пролягала тією долиною, в яку вона колись дивилася згори, з пасовища. Пані Зузан давно вже не була нагорі, майже десять років, і вона прислухалась до автомашин, поки могла їх чути,— а вона чула їх іще й тоді, коли вони були вже за гребенем і їхали горішнім шляхом; можливо, діти її небожа, як і вона колись, дивляться тепер згори в долину, але бачать уже не підводи, а німецькі військові машини. Але машини проїздили рідко. Вантажна — регулярно, що два місяці, а крім неї — дуже зрідка, хіба котра з солдатами, і воші зупинялись у неї та пили пиво, перше ніж рушити в гори, а ввечері верталася з іншими солдатами, що теж зупинялись у неї й пили пиво, перше ніж рушити вниз, на рівнину. Але там, нагорі, було небагато солдатів, і вантажна машина проїздила всього тричі, бо через півроку після того, як війна прокотилася повз них у гори, підірвали міст через річку недалеко за їхньою оселею. Це сталося вночі, і вона ніколи не забуде вибуху, свого власного крику, і голосів сусідів на тім боці, й репету своєї дочки Марії, якій тоді було вже двадцять вісім і яка робилась дедалі чудніша. Шибки у вікнах повилітали, корови в корівнику ревли, а собака гавкав цілу ніч; коли настав ранок, усі побачили, що моста нема, тільки стоять бетонні опори, а настил, хідник і поруччя акуратненько зірвало, й іржаве залізяччя лежить на дні, подекуди вистромляючись із води. Ще вранці приїхав офіцер із п'ятьма солдатами, обшукали всю Берчабу — спочатку її дім, усі кімнати, господарські будівлі, навіть ліжко її дочки Марії, що

відтоді, як стався вночі вибух, лежала в своїй кімнаті й скиглила. У Теманів через вулицю теж усе обшукали — кожну кімнату, кожну паку сіна й соломи в клуні, та й у оселі Брахі, хоч там уже три роки ніхто не жив і будинок помалу занепадав. Брахі всі виїхали до Пресбурга, працювали там, і досі не знайшлось охочого купити будинок і поле.

Німці страшенно лютували, але не знайшли нічого і нікого, тому взяли у неї в повітці човна й попливли через річку до Ценкошіка, маленького села, що лежало там, де шлях починав спинатись угору; зі слухового віконця в її домі видно було ген за лісом дзвіницю в тому селі. Але й у Ценкошіку не знайшли нічого й нікого, та й у Тесаржі,— звичайно, вони навряд чи знали, що відтоді, як підірвано міст, десь пропали обидва Сворчікові сини.

їй це здавалося дурницею — підривати міст; адже по ньому тільки десь так раз на два місяці переїздив німецький ваговіз та ще дуже зрідка машина з солдатами, і міст служив лише селянам, що мали на тім боці луки чи ліс. Для німців нічого не варто було раз на два місяці згаяти півгодини на об'їзд через Сарні, всього за півкілометра, де річку перетинав залізничний міст.

Аж через кілька днів вона зрозуміла, що означав для неї підірваний міст. Спочатку приходили цілі юрми цікавих, пили в неї горілку й пиво, розпитували про все, але згодом у Берчабі стало тихо, дуже тихо, не приходили вже господарі й наймити, яким треба було за річку, в ліс чи на луки, і ті люди, що в неділю їхали до Ценкошіка, і парочки, що хотіли в ліс, не з'являлись і солдати, і за два тижні в неї тільки Теман випив один кухоль пива — отой скнара, що сам жене собі горілку. Дуже прикро було думати про те, що віднині вона тільки й зможе, що збувати раз на два тижні отой кухоль пива скнарі Теманові. Бо ж кожен знає, який він скупий.

Але це затишшя тривало тільки два тижні. Одного дня під'їхала сіра, невеличка, дуже вертка німецька військова машина з трьома офіцерами, вони оглянули зруйнований міст, півгодини ходили туди й

сюди по берегу, з бінoклями в руці, оглядали околицю, залізли на дах спершу до Темана, потім до неї, звідти знов оглянули околицю і поїхали собі, не випивши в неї й чарочки.

А ще через два дні з Те саржі до Берчаби повільно посунула хмара куряви. То йшли потомлені солдати, семеро, на чолі з 4*ельд4>ебелем; вони спробували втлумачити їй, що житимуть — спатимуть і столу в а ти муть ся — в неї. Спочатку вона злякалася, але потім зрозуміла, як це добре для неї, і побігла нагору до Марії, що й досі ще не вставала з ліжка.

Солдати, здавалося, нікуди не квапились — вони терпляче дожидали, ці немолоді чоловіки,— закурили люльки, замовили пива, поскладали свої ранці — одне слово, спочивали. Вони терпляче дожидали, поки вона прибере нагорі три маленькі комірчини: комірчину для наймита, що вже три роки стояла порожня, бо пані Зузан не мала за що найняти наймита; і ту, про котру її чоловік колись сказав, що вона буде для гостей, але до них ніхто ніколи не приїздив у гості, і їхню подружню спальню. Сама вона перебралась у кімнату до Марії. Згодом, коли вона спустилася вниз, фельдфебель почав пояснювати їй, що за все їй заплатить сільський муніципалітет — цілу купу грошей — і що вона має й варити їжу для солдатів, теж за плату.

Таких вигідних клієнтів, як ці солдати, вона ще ніколи не мала: ці восьмеро за місяць спожили більше, ніж усі ті, хто колись поодинці ходив через міст. У солдатів, видно, було багато грошей і дуже багато часу. Те, що вони мали робити, здавалося їй сміховинним. Двоє завжди вирушали тим самим шляхом — трохи по берегу, тоді човном на той бік і назад, знов трохи пройти понад берегом; їх змінювали що дві години. А на горищі сидів один і розглядав околицю в бінокль; його змінювали що три години. Вони там, на горищі зручно влаштувалися, вийнявши кілька цеглин, розширили слухове віконце, уночі прикривали його листом бляхи і цілий день сиділи коло того віконця, поставивши крісло на стіл і підмостивши під себе подушку. Отож один з них сидів там цілий день і дивився на гори, на ліс, на берег, часом і назад на Тесаржі, а решта

тинялися довкола та нудились. Вона жахнулась, коли почула, скільки грошей одержують за це солдати, та й їхнім родинам удома теж виплачують гроші. Один з них був учитель, то він точно назвав їй суму, яку одержує його дружина, але сума була така велика, що пані Зузан не повірила. Ні, не могла та вчителева жінка одержувати стільки за те, що її чоловік байдикує тут, їсть гуляш, картоплю, капусту, хліб з ковбасою, п'є каву,— навіть тютюн вони одержували щодня,— а коли не їсть, то сидить у неї в шинку, п'є собі помаленьку пиво й читає, без кінця читає, у нього, мабуть, повен ранець книжок, а коли не їсть і не читає, то сидить з бінoклем на горищі й дивиться на ліс та луки чи стежить за селянами на полі. Цей солдат був дуже приязний до неї, звався він Бекер, але він їй не подобався, бо тільки читав, нічого не робив, тільки пив пиво, читав та сидів без діла.

Але все це було давно. Ті перші солдати лишались у неї недовго, всього чотири місяці, потім прибули інші й лишались тут півроку, а треті — майже рік, а далі їх змінювали регулярно щопівроку, і декотрі з тих, що вже були, прибували знову, і всі робили те саме цілих три роки: байдикували, пили пиво, грали в карти та сиділи на горищі або казна-нащо вешталися по луці та в лісі з гвинтівкою за спиною. Вона одержувала багато грошей за те, що варила солдатам їсти й надавала їм житло. В неї тепер майже не було інших клієнтів, і зала шинку стала спільною кімнатою для солдатів.

Фельд4>ебель, що останнім часом жив у неї,— вже чотири місяці,— звався Петер, прізвища вона не знала; це був кремезний чолов'яга, ходив як справжній селюк, навіть вуса носив, і часто, дивлячись на нього, вона згадувала свого чоловіка, Венцеля Зузана, що не повернувся з першої війни; тоді через міст теж рухались солдати — запилюжені, пішки й верхи, ранці везли за ними на заляпаних болотом возах, і ті солдати не вертались назад — хіба аж через кілька років, та й то вона не знала, чи це ті самі, що йшли тоді в гори. Вона була ще молода, двадцять два роки, і собою гарна, коли Венцель Зузан забрав її з гір, узяв собі за дружину, і вона вважала себе дуже багатою й дуже щасливою, ставши дружиною шинкаря, що мав наймита для роботи в

полі й коняку, і любила двадцятишестирічного Венцеля Зузана, його важку ходу, його вуса. Венцель уже відслужив у єгерському полку в Пресбургу, став капралом, і невдовзі після того, як чужі солдати, теж запилюжені, промарширували через ліс у гори, Венцель знову поїхав до Пресбурга, став єгерським капралом, і його послали до краю, що називався Румунія, в гори; звідти він прислав три поштові листівки, писав, що йому живеться добре, а в останній листівці сповіщав, що став сержантом. Потім цілий місяць звістки не було, аж поки вона дістала з Відня листа про те, що його вбито.

А невдовзі народилась Марія, і ось тепер вона завагітніла — від того фельдфебеля, що звався Петер і був схожий на Венцеля Зузана. В її спогадах Венцель жив як молодий, двадцятишестирічний чоловік, тож цей 4>ельд4>ебель, що звався Петер і мав сорок п'ять років, тобто був на сім років молодший за неї, здавався їй дуже старим. Вона не одну ніч, лежачи в ліжку, дожидалась Марії, а та приходила тільки над ранок, босоніж прокрадалась до кімнати й хутенько лягала в ліжко — перед тим, як мали заспівати півні; не одну ніч вона дожидалась так, і молилась, і ставила куди більше квітів перед образом богоматері в світлиці, але Марія завагітніла, і 4>ельдфебель прийшов до неї, збентежений, безпорадний, наче селюк, і сказав їй, що він одружиться з Марією, коли скінчиться війна.

Що ж, тут нічого не вдієш, і вона й далі ставила оберемки квітів перед богоматір'ю й чекала. В Берчабі стало тихо, куди тихіше — так їй здавалось, хоча нічого не змінилося. Солдати байдикували в залі, писали листи, грали в карти, пили горілку й пиво, а декотрі почали торгувати речами, яких у цих краях бракувало: складаними ножами, бритвами, ножицями — чудовими ножицями — та шкарпетками. Продавали їх за гроші або вимінювали на масло та яйця, бо мали куди більше вільного часу, ніж грошей, які могли пропити за той час. Тепер у них знову був один такий, що читав цілими днями; йому зі станції в Тесаржі привезли підводою цілий ящик книжок. Його називали професором, але й він сидів півдня на горищі й дивився в бінокль на гори, на ліс, на берег, а часом назад на Тесаржі або на поле, де

працювали селяни Професор теж розповідав їй, що його дружина одержує за нього багато грошей, дуже багато, кількадесят тисяч крон на місяць. Вона і йому не повірила, це ж надто багато, страшенно багато, мабуть, він бреше. Не може його жінка одержувати стільки за те, що її чоловік байдикує тут, читає книжки та нише півдня, а то й півночі, а потім кілька годин на день посидить — із біноклем — на горищі. Був і такий, що малював: у гарну погоду він сидів над річкою, малював гори так добре видні звідси, і річку, і залишки мосту — кілька разів навіть її; малюнки їй подобались, і вона повісила один у залі. Вже три роки сиділи тут солдати, щоразу по вісім душ, і нічого не робили. Вони тинялись по березі, перепливали човном річку, шастали в лісі, доходячи аж до Ценкошіка верталися назад, знову перепливали річку, походжали берегом повз шинок, тоді трохи вниз до Тесаржі, а потім приходила зміна. Добре їли, багато спали, і вона часто думала, що й Венцеля Зузана, мабуть, забрали тоді, щоб він у чужому краю нічого не робив,— її Венцеля, що був дуже потрібен їй, що вмів і любив працювати. Мабуть, забрали, щоб він у тому краю, Румунії, нічого не робив, чекав у безділлі, поки його застрелять. Але в цих солдатів, що стояли в неї, ніхто не стріляв; поки були тут, вони самі стріляли всього кілька разів, і щоразу бував великий гвалт, і щоразу виявлялося, що вони помилились: стріляли вони в якусь звірину, що бігла лісом і не зупинялася на їхній окрик. Проте таке теж бувало не часто — чотири чи п'ять разів за всі роки, а одного разу стріляли в жінку, яка вночі спустилася з Ценкошіка й бігла лісом, щоб викликати з Тесаржі лікаря до хворої дитини,— та, на щастя, не влучили в неї. Потім вони самі допомагали їй сісти в човен і навіть перевезли на той берег, а про4>есор,— він, як завжди, іще не спав, сидів у залі й читав та писав,— провів її аж до Тесаржі. Але жодного партизана за всі ці три роки вони не спіймали: кожна дитина знала, що тут їх і немає, відколи втекли Сворчікові сини. Партизани не з'являлись навіть у Сарні, де є великий залізничний міст...

Хоч вона мала чималі прибутки з війни, їй було гірко думати про те, що Венцель Зузан, мабуть, нічого не робив у тому краю, в Румунії, бо й не міг нічого робити. Мабуть, війна в тому й полягає, що чоловіки нічого не роблять і задля цього виїздять у інші краї, щоб ніхто цього не бачив;

та хай там як, а їй було смішно й гидко три роки дивитися на цих чоловіків, які нічого не робили, тільки марнували час, а одержували багато грошей за те, що вночі раз на рік помилково стріляли в звірину, та ще в бідолашну жінку, що хотіла викликати лікаря до дитини; гидко й смішно було їй, що ці чоловіки мусять марнувати час, тоді як вона світа божого не бачить за роботою. Вона мусила куховарити, доглядати корів, свиней, курей, а дехто з солдатів навіть віддавав їй за гроші чистити чоботи, лагодити шкарпетки та прати білизну; вона мала стільки роботи, що довелося знов найняти наймита, чоловіка з Тесаржі, бо Марія, відколи завагітніла, нічого не робила. Вона жила з фельдофебелем, наче з законним чолові ком: спала в його кімнаті, готувала йому сніданок, чистила одяг, а часом і лаялася з ним.

І ось одного дня, майже через три роки, прибув дуже високий чин із червоними лампасами на штанях і золотим шиттям на комірі,— згодом вона почула, що то був справжній генерал,— цей високий чин приїхав з іще кількома офіцерами в дуже швидкій машині з Тесаржі; він був жовтий на обличчі, сумний на вигляд і перед її домом горлав на фельд-фебеля Петера, бо той вийшов рапортувати йому без ременя й пістолета,— Петер побіг у дім, а розлючений генерал стояв надворі. Вона бачила, як він тупає ногою, обличчя в нього наче поменшало й стало ще жовтіше, він щось сердито говорив до іншого офіцера, а той стояв перед ним, піднісши тремтячу руку до козирка — втомлений сивоголовий чоловік років шістдесяти чи й більше. Пані Зузан знала його, бо він кілька разів приїздив велосипедом із Тесаржі й розмовляв у залі з 4>ельд4>ебелем та солдатами дуже лагідно й приязно, а потім, у супроводі прооре сор а, неквапно вертався до Тесаржі, ведучи за кермо свій велосипед. Нарешті вийшов Петер в ремені й з пістолетом і повів прибулих до річки. Вони переправилися човном на той бік, походили лісом, вернулись і довго стояли коло мосту, потім повилазили на горище, і врешті офіцери поїхали собі, а Петер стояв з двома солдатами перед будинком, піднявши праву руку,— стояв ще довго, поки машина доїхала майже до Тесаржі. Потім Петер, злющий, вернувся в дім, кинув кашкета на стіл і сказав Марії тільки одне:

— Здається, міст відбудовуватимуть.

А ще через два дні з Тесаржі знову примчало авто, цього разу вантажне, і з кузова сплигнули семеро молодих солдатів і один молодий офіцер; він швидко ввійшов у дім і півгодини сидів з 4>ельдфебелем у його кімнаті. Марія спробувала втрутитись у їхню розмову, попросту зайшла до кімнати, але молодий офіцер звелів їй вийти; вона ще раз зайшла — і знову молодий офіцер дуже суворо звелів їй вийти; вона, плачучи, стояла на сходах і дивилась, як солдати, що жили тут досі, збирають свої речі, а прибулі займають їхні кімнати. Вона півгодини чекала, плачучи, розізлилась, коли про4>есор поплескав її по плечу, і з криком та сльозами почепилась на шию Петерові, коли той нарешті вийшов із кімнати з напакованим ранцем і, почервонівши, став її заспокоювати й утішати; вона не відпускала його, поки він не сів у машину; а тоді знову, плачучи, стояла на сходах і проводжала поглядом машину, що швидко мчала до Тесаржі. Вона знала, що він не вернеться, хоча і обіцяв вернутись...

Файнгальс приїхав до Берчаби за два дні до того, як почали відбудовувати міст. Весь хутір складався з шинку й двох будинків, із яких один був покинутий і напіврозвале-ний, і коли Файнгальс разом з іншими вилазив з машини, все довкола було повите гірким димом з полів, де палили картопляне бадилля. Навкруги панували тиша й мир, наче війни ніде й не було.

Тільки коли червоний меблевий фургон їхав назад, виявилося, що Файнгальса поранило в ногу — невеличкою скалочкою з пляшки токаю, і з цього вийшло дивне й прикре ускладнення, бо він міг би претендувати на срібний знак поранення, а головний лікар не хотів давати ніяких знаків за поранення скляною скалкою, і на Файнгальсі кілька днів тяжіла підозра в самопораненні, та врешті лейтенант Брехт, на якого він послався, прислав своє пояснення. Рана загоїлася швидко, хоча він пив багато горілки, і через місяць його послали до якогось пересильного пункту, а звідти — до Берчаби. Він зачекав унизу, в шинку, поки йому звільнять кімнату, яку вибрав для нього й для себе Грес. Він пив вино,

думав про Ілону й слухав гармидер у домі. Солдати, що були тут, вишукували по всіх кутках своє манаття, хазяйка стояла за стойкою й похмуро дивилась перед себе — вже не молода, але гарна жінка, ще й досі гарна, а десь у сінях голосно, невтримно плакала ще одна жінка.

Потім вона заридала й заголосила ще дужче, а вантажна машина рушила назад до містечка, з якого вони приїхали. Прийшов Грес і повів його нагору, до їхньої кімнати. Кімната була низенька, стеля в ній — чорна, з брусів; тиньк подекуди обсипався, повітря затхле. Надворі було душно, у вікні виднів садок, зарослий травою,— старі плодові дерева, скраю грядочки квітів, стайні, а далі, за повіткою, перевернутий човен, колись пофарбований, але вже облуплений. Стояла тиша. Ліворуч за живоплотом виднів міст — іржаві балки стриміли з води, а бетонні опори поросли мохом. Річечка була метрів сорок-п'ятдесят завширшки.

Отже, Файнгальсові доведеться жити разом із Гресом. Він познайомився з ним учора на пересильному пункті й вирішив не обмовитись при ньому жодним зайвим словом: Грес мав на грудях чотири ордени й без кінця розповідав про польок, румунок, француженок та росіянок, що їх він, очевидно, полишив з розбитими серцями. Файнгальсові зовсім не хотілося слухати його, ці балачки були для нього надокучливі й водночас нудні, страшенно нудні, та й прикрі, а Грес, видно, був один із тих, що вірили, ніби їх слухатимуть охоче, бо в них на грудях ордени — більше орденів, ніж у інших.

Він, Файнгальс, мав тільки один орден, один-однісінький, і був наче створений слухачем, бо не казав нічого чи майже нічого і не вимагав пояснень. Він зрадів, коли дізнався, що чергуватиметься з Гресом на спостережному пункті: завдяки цьому він принаймні вдень здихається його... Він зразу ліг у ліжко, коли Грес повідомив про своє рішення й тут розбити серце якій-небудь словачці.

Файнгальс дуже втомився і щовечора, де б не лягав спати, сподівався, що йому приснiться Ілона, але вона не снилась. Він намагався пригадати кожне слово з їхніх розмов, напружено думав про

неї, та коли засинав, вона не приходила. Часто перед тим, як заснути, йому здавалося, що досить обернутись, і він відчує її руку, але вона була не з ним, вона лишилась дуже далеко, і обертатися було марно. Він дуже довго не міг заснути, бо напружено думав про неї, уявляв собі кімнату, призначену для них обох,— а коли засинав, то спав погано, а вранці не пам'ятав, що йому снилося. Ілона не приснилась ні разу.

Він молився увечері в ліжку й думав про всі розмови з нею в ті дні, коли їм іще не треба було розлучатися,— вона завжди червоніла, наче їй було прикро, що він у неї в кімнаті, серед опудал, мінералогічних колекцій, географічних карт та плакатів з гігієни. Але, можливо, їй було прикро тільки говорити про релігію. Вона щоразу червоніла як мак, видно, це була для неї мука — говорити про свою віру, та вона говорила, говорила про віру, надію і любов і обурювалась, коли він казав, що не може йти до церкви, бо обличчя й проповіді більшості священиків йому нестерпні. "Треба молитися, щоб утішити бога",— казала вона...

Він ніколи не думав, що вона дозволить йому поцілувати себе, але він її цілував, а вона його, і він знав, що вона пішла б із ним у ту кімнату, що її він так часто бачив тепер в уяві: трохи бруднувату, з голубою мискою, в якій була теплувата вода, з широким темним ліжком і з вікном на занедбаний садок, де під деревами гнили опалі плоди. Він увесь час уявляв собі, що лежить із нею в ліжку й розмовляє, але ні разу це не приснилось йому...

Другого ранку почалася служба. Він сидів у кріслі, поставленому на хиткий стіл, у задушній комірчині на горищі й у бінокль дивився крізь дахове вікно на гори, на ліс, обшукував поглядом берег, а часом позирав назад, на те селище, звідки вони приїхали, він міг вистежити партизанів, але, можливо, й селяни на полях були партизанами, тільки в бінокль цього не розгледиш. Стояла така тиша, пю аж боліло, і в нього було таке почуття, наче він уже багато років сидить тут; він підняв бінокль, навів його на різкість і задивився повз ліс, повз жовтавий шпиль дзвіниці на далекі гори Повітря було дуже прозоре, і він бачив на горі, серед пагорків, череду кіз — вони розсипались по тьмяному сіро-

зеленому тлі, наче малесенькі, білі-білі, різкоокреслені хмарки, і він крізь бінокль неначе сприймав тишу й самотину. Кози рухалися дуже повільно й лише зрідка, неначе на короткій припоні. У бінокль він бачив їх такими, ніби з відстані три-чотири кілометри без бінокля, і вони видавались йому далекими, безмежно далекими; пастуха він не бачив зовсім. Він аж злякався, коли опустив бінокль і їх не стало видно — ані сліду, хоч як він вдивлявся в схил гори над дзвіницею. Навіть цяточки білої не видно було — певне, дуже велика відстань; він знову підніс бінокля до очей і подивився на білих кіз, чию самотність відчував, але його сполохали команди внизу, в садку, і він опустив бінокля, подивився в сад і побачив, що сам лейтенант Мюк провадить там стройову підготовку. Файнгальс підніс бінокля до очей, навів його на різкість і став роздивлятись лейтенанта; він знав Мюка всього два дні, але вже помітив, що той ставиться до служби дуже серйозно, його темний гострий профіль аж закам'янів від убивчої поважності, руки за спиною не ворушились, а м'язи на худій шиї сіпались. Мюк мав кепський вигляд, обличчя було аж землисте, безбарвні губи тільки ледь ворушились, коли він командував: "Ліво-руч!", "Право-руч!" і "Кругом!" В ту хвилину Файнгальс бачив тільки Мюків профіль, цю вбивчо поважну, нерухому половину його облич ня: губи, що ледь ворушились, сумне ліве око, що дивилось неначе не на солдатів, які виконували вправи, а кудись удалечінь, не знати куди, можливо — назад. Потім він перевів погляд на Греса; обличчя в того було набрякле і якесь збентежене.

А коли він знов, уже без бінокля, подивився вниз, у садок де солдати виконували команди: "ліво-руч", "право-руч" і "кру-гом", то побачив на буйному, прегарному лужку жінку, що розвішувала білизну на шворці, нап'ятій між стайнями. Здається, то була господинина дочка, що плакала й голосила вчора. Вона була серйозна, зажурена, така зажурена, що здавалась не просто гарною, а прекрасною — вузьке, дуже смагляве обличчя зі стиснутими губами. На чотирьох солдатів та лейтенанта вона й не глянула.

Коли Файнгальс другого ранку о восьмій годині знов піднявся на горище, йому вже здавалося, що він прожив тут цілі місяці, трохи не

роки. Тиша й самотина були цілком природні— лагідне мукання корів у хліву, й димок із картоплиння, що й досі висів у повітрі, бо подекуди ще жеврів жар; і коли він навів на різкість бінокля й спрямував його вдалину, понад шпилем жовтавої дзвіниці, то й там відчув тільки самотину. Там нагорі було порожньо — тьмяна сіро-зелена площина, з якої стриміли чорні скелі... Мюк із чотирма солдатами пішов до річки — вправлятись у рушничних арти кулах Його короткі, нудні команди здалеку звучали дуже тихо, надто тихо, щоб порушити безгоміння,— вони майже підкреслювали його; а внизу, в домі, молода жінка співала на кухні протяглу словацьку пісню. Стара пішла з наймитом на поле — вибирати картоплю. Навпроти, в другій селянській садибі, теж було тихо. Він довго обшукував поглядом гори, але не знаходив нічого, крім німих пустельних площин, крутих скель, тільки праворуч над лісом здіймався білий дим паровоза і швидко танув у повітрі; в бінокль той дим був схожий на куряву, що осідає на крони дерев. І не чутно було ні звуку — тільки Мюкові уривчасті команди над річкою та сумний спів молодої жінки унизу, в домі...

Потім солдати верталися від річки, і він чув як вони півають. Сумно було слухати чотирьох солдатів. Цей квартет, що співав "Сірі колони", був жалюгідний, незграйний, зовсім кволенький. Він чув і команди Мюка: "Раз-два, лівою!" Мюк, видно, боровся з самотністю розпачливо, але марно. Тиша була дужча за його команди, дужча за пісню.

Коли вони зупинилися перед домом, Файнгальс почув першу машину, що їхала з того самого містечка, з якого вони прибули позавчора. Він наполохано підніс бінокля до очей: шляхом швидко сунула до них хмара куряви, і в ній він розпізнав кабіну автомобіля і щось велике, важке, що видніло над нею...

— Що там таке? — загукали з вулиці.

— Машина,— відповів Файнгальс, усе дивлячись на машину в бінокль. Водночас він почув, що з будинку вийшла й молода жінка. Вона

заговорила до солдатів і щось гукнула йому нагору. Він не зрозумів її, але гукнув униз:

— Водій цивільний, з ним у кабіні хтось у коричневому мабуть, із партійного начальства, а в кузові — бетономішалка!

— Бетономішалка?—перепитали його.

— Так! — підтвердив Файнгальс.

Ті, що стояли внизу, вже й без бінокля розгледіли кабіну, і чоловіка в коричневому, і бетономішалку, і побачили, що з селища до них їде ще одна машина — менша хмара куряви,— тоді ще одна, й ще одна: ціла колона рухалася з селища до решток мосту. Коли перша машина зупинилась коло в'їзду на міст, друга під'їхала вже так близько, що можна було теж розгледіти кабіну й вантаж — частини розбірного барака. Але всі підбігли до першої машини, і Марія теж, тільки лейтенант лишився на місці. Дверцята відчинились, і на землю сплигнув чоловік у коричневому. Він був простоволосий, засмаглий, із симпатичним, відвертим обличчям.

— Хайль Гітлер, хлоцці! — гукнув він.— Оце й є Берчаба?

— Вона,— відказали солдати і нерішуче повиймали руки з кишень. У чоловіка на коричневому мундирі були майорсь кі погони. І солдати не знали, як до нього звертатися.

Він гукнув у кабіну:

— Приїхали, глуши мотор!

Потім через голови солдатів глянув на лейтенанта, зачекав якусь мить і ступив до нього кілька кроків. Лейтенант також ступив кілька кроків, а майор зупинився, чекаючи, і лейтенант пройшов решту відстані

вже квапливо й став перед ним, відсалютував, потім викинув руку вперед, крикнув: "Хайль!" і відрекомендувався:

— Мюк!

Чоловік у коричневому мундирі теж підняв руку, потім подав її Мюкові, потиснув і відказав:

— Дойсен. Начальник будівництва. Ми маємо тут відбуду вати міст.

Лейтенант глянув на солдатів, солдати — на Марію, Марія побігла в дім, а Дойсен жваво метнувся назад і почав розпоряджатись коло машин, що прибували одна за одною.

Дойсен поводився дуже рішуче, дуже енергійно, але й не без певної привітності. Він попросив, щоб його провели до кухні пані Зузан, усміхнувся, випнув губи, нічого не сказав, пішов до покинутої оселі, оглянув її дуже пильно, а вийшов ши звідти — всміхнувся, і невдовзі дві машини, що привезли розібраний барак, рушили назад до Тесаржі. Він сам оселив ся в Те мані в і за хвильку вже стежив з відчиненого вікна, чадячії сигаретою, як розвантажують машини. Коло них ко манду вав молодий хлопець у коричневому, з фельдофебельсь-кими погонами. Дойсен час від часу щось гукав йому. Тим часом під'їхали всі машини — їх було десять і навезли робітників, залізних балок, колод, мішків з цементом, а ще за годину з боку Сарні підплив річкою невеликий моторний човен. З нього зійшов на берег третій чоловік у коричневому й дві гарненькі засмаглі словачки, що їх робітники привітали веселим сміхом.

Файнгальс уважно стежив за всім тим. Спочатку в занедбаний дім унесли велику кухонну піч, тоді почали розвантажувати решту: поруччя мосту, заклепки, болти, просмолені бруси, прилади для вимірювання глибини, кухонне начиння. Об одинадцятій словачки вже чистили картоплю, а о дванадцятій вивантажили всі матеріали, поставили навіть

склад для цементу, а з селища приїхали ще три машини, з яких висипали на під'їзд до мосту щебінь. Коли Грес змінив Файн-гальса і той спустився їсти, над дверима зали вже прибивали табли чку: "їдальня".

В наступні дні він теж пильно стежив за будівництвом і дивувався, що все розпланповано так точно: ніхто не робив зайвої роботи, всі матеріали лежали поблизу того місця, де вони були потрібні. Файнгальс бував у житті на багатьох будовах, сам керував кількома, але його дивувало, як злагоджено й акуратно працюють тут. Вже за три дні опори мосту були старанно запломбовані бетоном, а поки ще бетонували останню опору, на першій уже почали монтувати важку оферму з залізних балок. На четвертий день був готовий пішохідний місток, а через тиждень Файнгальс побачив, як на другий берег річки пригнано вантажні машини з деталями мосту — потужні машини, що їх Дойсен використовував одночасно як підмостки й основу для монтажу останньої 4>ерми. Коли закінчили пішохідний місток, робота пішла швидше, і Файнгальс тепер дуже рідко дивився на гори або на ліс. Він уважно стежив за будівництвом, і навіть під час муштри дивився переважно на робітників: він любив цю роботу.

Вечорами, коли смеркало й виставляли дозорних, він сидів у садку й слухав, як грає на балалайці молодий росіянин, що звався Сталін — Сталін Гадленко. А в шинку співали, пили й танцювали, хоч танці були заборонені, Дойсен дивився на те крізь пальці. Він був у дуже доброму настрої. Йому надали два тижні на будівництво, а він, коли й далі йтиме так само, упорається за дванадцять днів. Він заощадив чимало бензину, бо міг купувати все для кухні в Темана й пані Зузан, а не ганяти машину по довколишніх селах, він дбав і про те, щоб робітники мали куриво, ситно харчувались і добре себе почували. Дойсен знав, що це краще, ніж вдаватися до влади, яка, хоч і наганяє на людей страху, але навряд чи примусить їх працювати краще. Він збудував уже чимало мостів — правда, майже всі ті мости вже були підірвані, але якийсь час вони все-таки служили, і ще ніколи в нього не було труднощів із термінами.

Пані Зузан раділа: тут знову буде міст, буде й тоді, коли скінчиться війна, а коли буде міст, то, може, лишаться й солдати, та й селяни з довколишніх сіл повернуться додому. Робітники теж були, видно, щасливі. Що три дні з Тесаржі приїздила маленька, швидка, світло-коричнева машина, завищавши колесами, зупинялась перед шинком, з машини виходив чоловік у коричневому, старий і зморений на вигляд, з капітанськими погонами, і робітників скликали, щоб виплатити гроші; платили їм багато, так багато, що вони могли купувати в солдатів шкарпетки, а то й сорочки, і випити ввечері могли та потанцювати з гарненькими словачками, що працювали на кухні.

На десятий день Файнгальс побачив, що міст готовий: установлено поруччя і основу для настилу. Він дивився, як вантажать на машини й вивозять цемент, залізні балки та й склад, у якому лежав цемент. Крім того, від'їхала половина робітників та одна з куховарок, і в Берчабі стало трохи тихше. Лишилося п'ятнадцять робітників, Дойсен і юнак у коричневому з 4)ельдфебельськими погонами та одна жінка на кухні; на ту жінку він часто дивився. Вона цілий ранок сиділа коло вікна, чистила картоплю, співала сама собі, відбивала котлети, мила городину й була дуже гарна: коли усміхалася, в нього аж серце стискалось, і, дивлячись крізь шибку через дорогу, він дуже виразно бачив її уста, тонкі чорні брови та білі зуби. Вона весь час тихенько співала сама собі — і того вечора він пішов до шинку потанцювати з нею. Він дуже часто танцював з нею, бачив її темні очі дуже зблизька, відчував у своїх руках її міцні білі руки й був трохи розчарований, що від неї пахне кухнею... В шинку було душно й парко, вона була єдина жінка тут, крім Марії, що сиділа коло стойки й не танцювала ні з ким. Уночі йому снилася ця словачка, він навіть не знав, як її звуть; снилася виразно-виразно, хоча ввечері в ліжку він знову довго й напружено думав про І лону.

Наступного дня він уже не дивився на неї в бінокль, хоча й чув, що вона тихенько, протягло співає, він дивився на гори й був щасливий, коли знову побачив череду кіз — тепер уже праворуч від дзвініці — білі плямки на тьмяному сіро-зеленому тлі, що рухались повільно, нерівномірно.

Раптом він опустив бінокля. Він почув постріл, чи то відлуння далекого вибуху, що скотилося з гір. Потім ще раз — дуже виразно, не гучно, дуже далеко. Робітники на мосту на мить застигли, словачка перестала співати, а лейтенант Мюк, схвильований, збіг на горище, вихопив у нього з рук бінокля й навів його на гори. Дивився дуже довго, але вибухів більше не було, і Мюк, повернувши бінокля Файнгальсові, промимрив: "Тепер пильнувати як слід!"—і збіг униз, на подвір'я, де наглядав за тим, як чистять зброю.

Пополудні було наче ще тихше, ніж останніми днями, хоч звуки лишились ті самі: робітники на мосту пиляли просмалені балки, вкладали їх на основу й прикріплювали болтами, на кухні стара господиня щось довго, настирливо втлумачувала своїй дочці, а та не відповідала; і словачка тихенько наспівувала, готуючи біля відчиненого вікна вечерю для робітників. На пательні смажились великі жовті картоплини, в присмерку червоніла череп'яна миска з помідорами. Файнгальс дивився на гори, на ліс, обшукував поглядом берег ріки — скрізь було тихо, ніщо не ворушилося. Обидва вартові зникли в лісі; він подивився на робітників на мосту: вони вже настелили його до половини, і міцний чорний настил із брусів помалу змикався; а опустивши бінокля, він міг бачити як на дорозі вантажили залишки матеріалів, інструменти, балки, ліжка, стільці, кухонну піч, а незабаром машина з вісьмома робітниками від'їхала в напрямі Тесаржі. Словачка вистромилася з вікна й помахала вслід їм рукою; стало наче ще тихше, а перед вечором відплив угору по річці моторний човен, і в настилі мосту лишалося заповнити невеликий проміжок: три-чотири бруси. Коли не настелених зосталось якихось два метри, робітники покинули роботу. Файнгальс бачив, що вони залишили на мосту й інструменти. Машина вернулася з Тесаржі, зупинилася коло кухні, в кузов поклали невеличкий кошик з городиною, кілька пляшок, а перед тим, як Файнгальса прийшли змінити, згори знов долинуло глухе відлуння вибухів — неначе в горах загримів театральний грім, штучно помножений, урвався, затих — три, чотири рази — і знову запала тиша. Знову прибіг лейтенант Мюк, став дивитись у бінокль, і обличчя його сіпалось. •Водячи біноклем зліва направо, він обдивився скелі, гребені, хитаючи головою, опустив

бінокля, написав на папірці рапорт, і невдовзі Грес поїхав Дойсеновим велосипедом до Тесаржі.

Коли Грес поїхав, Файнгальс виразно почув у горах дуель двох кулеметів — глухе, жорстке татакання російського і дзвінке, нервове дзявкання німецького, що нагадувало вищання гальм. Постріли були такі часті, наче сипалися з чогось. Бій тривав недовго: обмінялись кількома чергами, потім гуркнули гранати — три чи чотири, залящала луна, і виляски, завмираючи, покотилися долиною. Файнгальсові чомусь стало смішно — хоч би куди прийшла війна, вона була пов'язана з зовсім непотрібним гамором. Цього разу Мюк не прибіг, він стояв на мосту і вдивлявся в гори. Звідти долинув ще один постріл — видно, з рушниці, й озвалася негучна луна, ніби покотилося каміння; потім було тихо, поки почало смеркати, Файнгальс листом бляхи заслонив віконце на покрівлі й повільно зійшов униз.

Грес іще не повернувся, і внизу, в залі, знервований Мюк оголосив, що вночі всі мають бути в бойовій готовності. Стояв із убивчо поважним обличчям і неспокійно обмацував пальцями обидва свої ордени, заряджений автомат висів у нього на шиї, а каска — на ремені.

Ще поперед Греса з Тесаржі над'їхав сірий автомобіль, з якого виліз огрядний рожевощокий капітан і тонкий, суворий на вигляд обер-лейтенант. Разом з Мюком вони перейшли мостом річку. Файнгальс стояв перед будинком і дивився їм услід. Здавалося, що всі троє пішли й пропали, але досить скоро вони показалися знову. Машина розвернулась. У будинку навпроти з вікна дивився Дойсен, а внизу в своєму будинку сиділи в сутіні робітники за простим столом, і перед ними стояли тарілки з картоплею й помідорами. В кутку кімнати словачка вперлася одною рукою в бік, а в другій тримала білу сигарету й підносила її до губів. Занадто, як на Файнгальс і в погляд, розгонисто. Коли зафур-чав мотор сірого автомобіля, вона вистромилася з сигаретою в губах із вікна й усміхнулася Файнгальсові. Той уважно подивився на неї й забув відсалютувати обом офіцерам, що від'їздили; на жінці була темна блуза, і голе тіло у викоті біліло ясною плямою під засмаглим

обличчям. Мюк, ідучи повз Файнгальса в дім, сказав йому: — Перенесіть кулемет.

Аж тоді Файнгальс побачив, що там, де стояла машина з офіцерами, лежить на дорозі довгий чорний кулемет і скриньки з набоями. Він повільно перейшов вулицю й забрав кулемет, потім ще раз сходив по набої. Словачка все ще вихилялась із вікна; вона струснула з сигарети вогонь і сховала недокурок у кишеню на фартусі. Вона так само дивилась на Файнгальса, але вже не всміхалась, була сумна, а губи — до болю ясно-червоні. Враз вона ледь закопилила губи, відвернулась і заходилася прибирати зі столу. З дому вийшли робітники й рушили до мосту.

Коли через півгодини Файнгальс ішов з кулеметом по мосту, вони ще працювали там, потемки вкладали останні бруси настилу. Останню гайку затягнув власноручно сам Дойсен. Йому присвічували карбідною лампою, і Файнгальсові здалося, наче він тримає в руці гайковий ключ, мов корбу шарманки. Він немовби крутив ту корбу на великому темному ящику, з якого не виходило жодного звуку. Файнгальс, поклавши кулемета, сказав Гресові: "Хвилиночку",— і ще раз вернувся назад. Він почув, що зафурчав мотор машини, яка стояла перед житлом робітників, пішов туди й став дивитись, як вантажать на машину рештки майна: пічку, кілька стільців, кошик картоплі, кухонне начиння й речі робітників. Від мосту надійшли й самі робітники і позалазили в кузов. У руках вони мали пляшки з горілкою й пили з них. Останньою сіла словачка. Вона запнулась червоною хусткою, речей у неї було небагато: клунок, зав'язаний у синю хустку. Файнгальс іще постояв, дивлячись, як вона сідає, а тоді пішов назад. Дойсен останнім покинув міст: із гайковим ключем у руці він ввійшов до Теманового дому.

Півночі просиділи вони з новісіньким кулеметом за низеньким муром, яким було обнесено під'їзд до мосту, і вслухалися в ніч. Вона була тиха — часом з лісу виходили дозорні, перемовлялися з ними кількома словами, і вони далі мовчки сиділи там, вдивляючись у вузьку просіку дороги, що губилась у лісі. Але нічого не сталося. І в горах теж було

тихо. Десь опівночі прийшла зміна, і вони вернулись додому й зразу поснули. Аж над ранок почули гамір і посхоплювалися. Грес іще натягав чоботи, а Файнгальс босий підійшов до вікна й подивився за річку; там стояло багато людей — вони вмовляли лейтенанта, щоб він пропустив їх пройти по мосту, а він, видно, не хотів. Ті люди, мабуть, прийшли з гір, з того села, що його дзвіницю видно з-за лісу,— досить довга вервечка людей з візками та клунками, що тяглась аж до лісу, а може, й далі. їхні пронизливі голоси були сповнені страху, і Файнгальс бачив, як пані Зузан у капцях і накинутому на плечі плащі, пройшла через міст. Вона зупинилась поруч лейтенанта й довго розмовляла з людьми, потім звернулась до нього. Вийшов і Дойсен із сигаретою в зубах, не поспішаючи підійшов до них, теж поговорив з лейтенантом, тоді з пані Зузан, звернувся до людей — і врешті потік біженців за річкою повільно рушив у напрямі Сарні. Там було багато возів, високо навантажених дітьми, скринями, корзинами з птицею,— довга процесія, що посувалася вперед дуже повільно. Дойсен вернувся з пані Зузан до будинку й дорогою силкувався, хитаючи головою, розтлумачити їй щось.

Файнгальс неквапно одягся й ліг на ліжко. Спробував заснути, але Грес марудився з голінням і тихо насвистував, а за кілька хвилин, чути було, над'їхали дві машини. Спочатку здавалося, що вони їдуть поряд, потім одна випередила другу: ту ще було ледве чути, а та була вже внизу. Файнгальс устав і спустився вниз. Виявилося, що то коричнева легкова машина, якою часом приїздив інтендант із платнею для робітників. Вона зупинилась біля Теманового дому, і Дойсен із ще одним чоловіком у коричневому, що теж мав на плечах майорські погони, вже йшов до мосту. Тоді під'їхала й друга машина. Вона була сіра, запилю же на, заляпана грязюкою, забризкана й неначе калічна; зупинилась перед домом пані Зузан, з неї вискочив маленький жвавий лейтенант і гукнув до Файнгальса:

— Гайда звідти, тут зараз запахне смаженим! Де ваш командир?

Файнгальс розгледів, що погони в маленького лейтенанта саперські. Він показав на міст і відповів:

— Он.

— Дякую,— сказав лейтенант. Гукнув до солдата в машині: — Наготуй усе! — і побіг до мосту. Файнгальс пішов за ним. Чоловік у коричневому мундирі з майорськими погонами обдивився міст, вислухуючи Дойсенові пояснення, схвально хитнув головою, навіть покивав нею, тоді повільно пішов із Дойсеном назад. Дойсен зайшов у Теманів дім, зразу вийшов зі своїми речами та гайковим ключем у руці, і коричнева машина помчала геть.

Мюк вернувся з обома кулеметниками, лейтенантом-сапером і якимсь унтер-офіцером-артилеристом; той не мав зброї, був геть брудний і виморений, по обличчю в нього котився піт, на голові не було пілотки, він раз у раз показував схвильовано на ліс і на гори за лісом. Тепер і Файнгальс розчув: на дорозі в лісі гули мотори, і те гудіння повільно наближалось. Маленький лейтенант-сапер побіг до своєї машини, гукаючи: "Швидше, швидше!" Солдат уже біг йому назустріч, несучи сірі бляшанки, якісь бурі картонні коробки й моток провода. Лейтенант глянув на годинник.

— Сьома,— сказав він.— У нас ще десять хвилин.— І глянув на Мюка. — Рівно о сьомій десять міст підірвем. Контрнаступ зірвався.

Файнгальс повільно піднявся сходами, зібрав свої речі, взяв гвинтівку, лишив усе надворі коло дверей і вернувся в дім. Обидві жінки, ще не одягнені, збуджено бігали по сінях, виносили з кімнат що попало й кричали одна на одну. Файнгальс позирнув на образ матері божої. Квіти пов'яли; він обережно повибирав в'ялі стеблини, розпушив решту, ще не зів'ялу, в букет і глянув на свій годинник. Було вісім хвилин по сьомій, і з-за річки виразно долинало гудіння моторів — уже ближче, в лісі, село вони минули. Надворі всі стояли готові в путь. Лейтенант Мюк тримав у руці блокнот для рапортів і записував особові дані стомленого унтер-офіцера-артилериста, що понуро сидів на лаві.

— Шнівінд,— сказав унтер-офіцер.— Артур Шнівінд, із дев'ятсот дванадцятого.

Мюк кивнув головою й запхав блокнот у планшетку. В ту мить маленький лейтенант-сапер вбіг у двір зі своїм солдатом і гукнув:

— Лягай! Усі — лягай!

Всі попадали на землю попід стіною будинку, що стояв чолом навскіс до мосту. Лейтенант-сапер глянув на свій годинник — і ту ж мить міст злетів у повітря. Вибух був не дуже гучний, ніщо не просвистіло в повітрі — спочатку наче зарипіло, потім гуркнуло, як в'язка ручних гранат, а потім важкий настил ляпнувсь у воду. Вони ще хвильку зачекали, тоді маленький лейтенант сказав: "Усе!" Вони попідводились і глянули на міст: бетонні опори стояли, настил і пішохідну доріжку акуратно скинуто в річку, тільки з того боку завис шматок поруччів.

Гудіння моторів було вже зовсім близько, тоді раптом запала тиша: видно, колона зупинилась у лісі.

Маленький лейтенант-сапер сів у машину, завів мотор і гукнув до Мюка:

— Чого ви ще дожидаєте? Такого наказу вам не було.— Квапливо відсалютував і помчав геть своєю маленькою брудною машиною.

— Шикуйся! — скомандував лейтенант Мюк.

Усі вишикувались на шляху. Мюк постояв вичікувально дивлячись на обидва будинки, але там ніщо й не ворушилось. Тільки плакала жінка, але, здається, старша з двох.

— Кроком руш! — скомандував Мюк.— Не в ногу — руш! — Сам він ішов попереду, вбивчо серйозний і сумний, і неначе дивився кудись удалеч — може, кудись у минуле.

IX

Файнгальс подивувався, що Фінкова садиба така велика. Спереду він бачив тільки цей вузький старий будинок із вивіскою: "Винарня і готель Фінка. Засновано 1710 року", ветхі сходи, що вели в залу для клієнтів, ліворуч від дверей одне вікно, праворуч — двоє, а біля крайнього вікна праворуч — підворіття, як у всіх будинках виноградарів, розхитані зелені ворота, крізь які ледве могла проїхати підвода.

Але тепер, коли Файнгальс відчинив вхідні двері, він побачив велике, гарно забруковане подвір'я, яке утворили поставлені правильним чотирикутником дуже міцні будівлі. На другому поверсі будинок оперізувало дерев'яне поруччя галереї; за другими воротьми видно було ще одне подвір'я, на якому стояли повітки, а праворуч — одноповерхова будівля,— очевидно, зала для бенкетів. Він уважно оглянув усе, прислухався й раптом сторопів, побачивши двох американців вартових, що охороняли другі ворота, ходячи туди й сюди, ніби два звірі в клітці, які знайшли потрібний ритм ходи, щоб розминатися; один був у окулярах, і його губи безперестану ворушилися, другий курив сигарету. Каски вони позбивали на потилиці й мали досить утомлений вигляд.

Файнгальс поторгав за ручку двері ліворуч з наклеєним папірцем: "Приватне помешкання" і другі, праворуч, із табличкою: "Готель". Обоє дверей були замкнені. Він постояв, чекаючи й дивлячись на вартових, що невтомно ходили туди й сюди. Тишу тільки зрідка розтинав постріл — супротивники перекидалися снарядами, ніби м'ячами, вони не бились, а тільки нагадували, що війна ще не минула; снаряди летіли, мов сигнальні петарди, десь вибухали, гуркотіли й нагадували в тиші: "Війна, війна! Обережно, війна!" їхнє відлуння ледве доходило сюди. Та послухавши ці нестрашні звуки кілька хвилин, Файнгальс зрозумів, що він помилився: снаряди летіли тільки з боку американців, німці не

вистрелили ні разу. То була не перестрілка, а обстріл з одного боку, рівномірний пунктир вибухів, що розкочувалися по гористому краю за річкою ледь погрозливою луною. Файнгальс повільно ступив кілька кроків у темний куток сіней, де праворуч були сходи в підвал, а ліворуч — вузенькі двері з картонною табличкою: "Кухня". Він постукав у кухонні двері, почув дуже тихе: "Прошу!" — і натиснув на клямку. До нього повернулося четверо облич, і він аж злякався, що двоє з них такі схожі на те безживне, ледь освітлене червонястим відсвітом пожежі, зморене обличчя, яке він на якусь мить побачив дуже далеко звідси, на луці коло угорського села. Дідок біля вікна, з люлькою в роті, був дуже схожий на загиблого Фінка; він був щуплявий, старий, і в очах його світилась утомлена мудрість. Друге обличчя, що злякало його тією подібністю, було личком хлопчика років шести, що бавився долі дерев'яним візочком, а тепер звів на нього очі: дитя було теж щупляве і якесь старе на вигляд, втомлене й мудре, його темні очі глянули на Файнгальса, потім воно байдуже опустило очі й неквапними рухами покотило візок по підлозі.

За столом сиділи дві жінки й чистили картоплю. Одна була стара, але обличчя мала широке, засмагле, дуже здорове і, видно, колись була вродлива. Та, що сиділа поруч неї, здавалася зів'ялою й старою, хоч видно було, що насправді вона молодша, ніж здавалося на вигляд; вона була втомлена й пригнічена, і руки її рухались якось нерішуче. Біляві пасма спадали їй на бліде чоло й на обличчя, а старша була гладенько зачесана.

— Доброго ранку,— привітався Файнгальс.

— Доброго ранку,— відповіли вони.

Файнгальс зачинив за собою двері, нерішуче прокашлявся й відчув, що на тілі в нього виступив піт, дрібний піт, і сорочка прилипла до спини й під пахвами. Молодша з двох жінок за столом подивилась на нього, а він відзначив собі, що в неї такі самі ніжні, білі руки, як у хлопчика, що сидів на підлозі й спокійно обминав своїм візком вибиту плитку. В

невеликому приміщенні стояв затхлий дух незліченних сніданків, обідів та вечер. Вся стіна була завішана сковородами та каструлями.

Обидві жінки глянули на дідка, що сидів коло вікна й дивився на подвір'я; той показав рукою на стілець і промовив:

— Сідайте, будь ласка.

Файнгальс сів коло старої жінки й сказав:

— Моє прізвище Файнгальс, я з Вайдесгайма — йду додому.

Обидві жінки звели на нього очі, і старий теж наче ожив.

— Файнгальс,— озвався він,— із Вайдесгайма. Син Якоба Файнгальса?

— Так... Як там у Вайдесгаймі?

Старий знизав плечима, пахкнув димом і сказав:

— Та непогано — дожидають, поки американці займуть містечко, а вони не квапляться. Тут вони вже три тижні, а два кілометри до Вайдесгайма не пройдуть, та й німців там нема, це нічия земля, нікому вона не потрібна, певне, лежить не там, де треба...

— Чути, що німці часом стріляють туди,— мовила молодша жінка,— але не часто.

— Так, чути,— підтвердив старий і уважно подивився на Файнгальса. — А як ви сюди попали?

— З того боку... Я там чекав три тижні, поки прийдуть американці.

— Саме навпроти нас?

— Та ні... далі на південь... коло Грінцгайма.

— Коло Грінцгайма. Он як... І там ви перейшли на цей бік?

— Так... Сю ніч.

— Переодягатись у цивільне? Файнгальс похитав головою.

— Ні, я ще там надів цивільне... вони тепер багатьох солдатів відпускають.

Старий тихо засміявся й глянув на молодшу жінку.

— Чуєш, Трудо? Вони тепер багатьох солдатів відпускають... хоч-не-хоч засмієшся...

Жінки дочистили картоплю; молодша взяла каструлю, підійшла до крана в кутку й висипала картоплю в решето. Відкрила кран і почала втомленими рухами мити її.

Старша торкнула Файнгальса за плече. Він обернувся до неї.

— Багатьох відпускають? — перепитала вона.

— Багатьох — підтвердив Файнгальс.— Деякі частини відпускають гуртом, зобов'язавши їх, щоб зібрались у Рурській області. Але я туди не поїхав.

Жінка біля крана заплакала. Вона плакала нечутно, тільки худі плечі ледь здригалися.

— Або заплачеш,— додав старий біля вікна.— Засмієшся або заплачеш...— І глянув на Файнгальса,— У неї чоловік на фронті загинув — мій син.— Він показав люлькою на жінку, що стояла біля крана, старанно мила картоплю й плакала.— В Угорщині,— пояснив старий,— ще восени.

— Влітку,— озвалася стара жінка, що сиділа поруч Файн-гальса,— його мали відпустити додому, вже кілька разів його мало не відпускали, бо він був хворий, дуже хворий, але все ж таки не відпустили. Він був у армії буфетником.— Жінка похитала головою й зиркнула на молодшу, що біля крана. Та обережно висипала, помиту картоплю в чистий казанок і залила водою. Вона й досі плакала — тихо, майже нечутно; поставила казанок на плиту, потім відійшла в куток і вийняла з кишені на фартуху носовичка.

Файнгальс відчув, що міниться на обличчі. Він не часто згадував Фінка, разів кілька, й то зовсім побіжно, але тепер думав про його кінець так напружено, що бачив його перед собою куди виразніше, ніж тоді, в дійсності: і оту неймовірно важку валізу, в яку раптом влучив снаряд, і як зі свистом летіло вгору віко з валізи, і як у темряві вино бризнуло на дорогу і йому на потилицю, як бряжчало розбите скло, і який невеличкий та худий був той чоловік, що його він повільно обмацував, поки намацав велику криваву рану й відсмикнув руку...

Він подивився на хлопчика, що грався на підлозі. Своїми тонкими білими пальчиками він спокійно тягав візочка круг того місця, де плитки були вибиті; там лежали дрібно напиляні дрова, які він накладав на візочок, скидав їх, і знову накладав, і знову скидав. Дитя було дуже тендітне й рухалось так само втомлено, як його мати, що вже сиділа за столом, притуливши носовичок до обличчя. Файнгальс пригні чено озирнувся довкола й завагався, чи розповідати їм? Та врешті опустив голову, бо вирішив, що розкаже згодом. Розкаже тільки старому. А зараз він не хотів про це говорити, йому здавалося, що цим людям зовсім не цікаво, як саме Файнгальс попав зі свого госпіталю в Угорщину. Стара жінка знов торкнула його за плече й тихо спитала:

— Що з вами? Ви хочете їсти? Вам недобре?

— Ні,— відповів Файнгальс.— Дуже дякую!

Але вона так само співчутливо дивилася на нього, і він повторив:

— Ні, не хочу, слово честі, дякую.

— Може, келих вина? — озвався від вікна старий.— Або чарку горілки?

— Так,— відповів Файнгальс.— Від чарки не відмовлюсь.

— Трудо,— сказав старий,— налий цьому панові чарку горілки.

Молодша жінка встала й вийшла до сусідньої кімнати.

— Ми живемо в тісноті,— пояснила Файнгальсові стара, тільки оця кухня та вітальня, але кажуть, що вони скоро рушать далі — у них тут багато танків; та й полонених нібито вивезуть.

— А у вас в домі є полонені?

— Є,— відповіла стара — Вони отам у залі, самі високі чини, їх тут допитують. Коли скінчать допити, їх переведуть кудись. Серед них навіть генерал є. О, подивіться!

Файнгальс підійшов до вікна, і старий пальцем показав йому поверх вартових, крізь ворота в друге подвір'я, на засновані колючим дротом вікна зали.

— Он, бачте,— сказав старий,— знов одного ведуть на допит.

Файнгальс відразу впізнав генерала: на вигляд він був тепер здоровіший, не такий напружений; на шиї в нього тепер блищав Хрест, він навіть ледь помітно всміхався і спокійно, слухняно йшов попереду двох конвоїрів, що наставили на нього автомати. Генерал був уже не такий жовтий на виду й не здавався втомленим, обличчя в нього було незворушне, чемне й людяне, дуже лагідна усмішка красила його. Він вийшов з підвороття, спокійно перетнув двір і піднявся сходами нагору. За ним невідступно йшли вартові.

— Ото генерал,— пояснив Фінк.— Тут є й полковник та майори, самі старші офіцери, мало не тридцять душ.

Молодша жінка вийшла з вітальні з пляшкою горілки та чарками в руках. Поставила одну чарку на підвіконні перед старим Фінком, а другу — на столі, перед Файнгальсовим стільцем. Файнгальс лишився біля вікна. Звідти йому видно було й вулицю за другим двором, з тильного боку садиби. Там теж стояло двоє вартових з автоматами, а навпроти того місця, де стояли вартові, Файнгальс розпізнав вітрину похоронного бюро й згадав, що це та вулиця, на якій стоїть гімназія. У вітрині й досі стояла труна: полакована в чорне, з посрібленими ріжечками і чорним покривалом, з важкими сріблястими торочками. Може, це та сама труна, що стояла там тринадцять років тому, коли він ходив до гімназії?

— Будьмо! — сказав старий і підняв свою чарку.

Файнгальс швидко підійшов до столу і, подякувавши молодшій жінці, сказав до старого: Будьмо!" — й підніс чарку до губів. Горілка була добра.

— Як ви гадаєте — чи слід мені зараз іти додому ?

— Спробуйте пробратись у такому місці, де не стоять американці. Найкраще біля Керпеля. Ви знаєте Керпель?

— Знаю. А що, там їх нема? — спитав Файнгальс.

— Еге ж, там їх нема. Звідти часто приходять люди — по хліб. Ночами, жінки — всі йдуть через Керпель.

— Удень туди часом уже стріляють,— озвалась молодша жінка.

— Так,— погодився старий,— удень туди вже стріляють.

— Дякую,— сказав Файнгальс,— дуже дякую.— І допив чарку до дна.

Старий підвівся.

— Я поїду на гору,— сказав він.— їдьте й ви зі мною. Звідти ви все побачите, і дім вашого батька теж.

— Гаразд,— погодився Файнгальс.— Я поїду з вами. Він глянув на жінок, що сиділи за столом і поралися

з городиною, вони обережно знімали верхні листки з двох головок капусти, обдивлялись їх, кришили й кидали в решето. Хлопчик підвів голову, враз перестав тягати візок і спитав:

— А мені можна з вами?

— Можна,— сказав Фінк.— Ходімо.— І поклав люльку на підвіконня.— Он ще одного ведуть! — гукнув він.— Дивіться!

Файнгальс кинувся до вікна; подвір'ям ішов полковник, тягнучи ноги, гостре обличчя його мало нездоровий вигляд, а комір, під яким теліпались ордени, був заширокий для його шиї. Він дибав на негнучких ногах, руки в нього безвладно висіли.

— Ганьба,— промурмотів Фінк,— ганьба! — Зняв з кілочка капелюх і надів його.

— До побачення! — сказав Файнгальс.

— До побачення! — відповіли жінки.

— Ми до обіду повернемося,— пообіцяв старий Фінк.

Солдат Берхем не любив війни. Він був офіціантом і барменом у нічній пивничці, і йому вдалося до кінця 1944 року уникати призову до армії. За роки війни він у своїй пивничці збагнув багато чого, що без винятку підтверджувалося майже півтора тисячами воєнних ночей. Він завжди знав, що більшість чоловіків здатні випити куди менше спиртного, ніж гадають вони самі, і що більшість чоловіків протягом усього свого життя люблять переконувати самі себе, ніби вони великі випиваки, та й не тільки себе, а й тих жінок, яких вони водять по нічних ресторанах. А насправді дуже мало чоловіків, які здатні по-справжньому випивати й на яких приємно дивитися, коли вони п'ють. На війні такі чоловіки — рідкість.

Крім того, більшість чоловіків поділяють хибну думку, ніби шматочок блискучого металу на грудях або на шиї може змінити людину. їм, мабуть, здавалося, що дурень може стати розумним, а слабодухий відважним, коли йому на якесь видне місце мундира почепити відзнаку, яку він, може, й заслужив. Але Берхем зрозумів, що це неправда: коли й можливо, що відзнака змінить людину, то тільки на гірше. Правда, майже кожного з тих людей він знав тільки одну ніч, та й знав тільки те, що більшість їх не можуть багато випити, хоча всі вони гадають, ніби можуть, і дуже люблять хвалитись, ніби вони там і там, тоді й тоді перепили всіх. Бачити їх, коли вони п'яні, було мало приємно, і ту нічну пивничку, де він тисячу п'ятсот воєнних ночей прослужив офіціантом, ніколи не перевіряли дуже суворо на предмет нелегального товару: треба ж, щоб героям було де пити, їсти й курити, тож його хазяїна,

двадцятивосьмирічного здорованя, ще й у грудні сорок четвертого не призвали до армії. Не завдали йому шкоди й бомби, що поступово зруйнували все місто; хазяїн мав за містом, у лісі, віллу, навіть із підвалом, і часом розважався тим, що запрошував до себе на випивку кількох особливо симпатичних йому героїв, запихав їх у свою машину, а тоді пригощав на своїй віллі.

Всі півтори тисячі воєнних ночей Берхем пильно придивлявся до клієнтів, а часом мимохіть слухав їхні балачки, хоч і нудився ними. Він і сам уже не знав, про скільки атак та оточень довідався з тих балачок. Якийсь час він думав, що записуватиме все те, але тих атак, тих оточень було забагато, як забагато було й героїв, котрі не мали відзнак, тож мусили розповідати, що насправді вони їх заробили, бо... Наслухався він тих оповідок про "бо..." й був ситий війною по зав'язку. Хоча декотрі, підпивши, розповідали й правду — він чув ту правду із уст самих героїв та ще від буоцетниць, що приїхали з Франції, з Польщі чи з Румунії. Він завжди міг порозумітися з буфетницями. Більшість з них уміли пити, а він полюбляв жінок, із якими можна випити.

Та тепер Берхем лежав на горищі стодоли в селищі, яке називалось Ауельберг, у нього був бінокль, шкільний зошит, кілька олівців і наручний годинник, і він мав наказ записувати все, що помітить у містечку, яке називалось Вайдесгайм і лежало за півтораста метрів від нього, на другому березі річечки. У Вайдесгаймі він бачив небагато: половину містечка закривала мурована огорожа мармеладної фабрики, а фабрика тепер не працювала. Інколи — дуже зрідка — дорогою проходили люди, вони віддалялись у напрямі Гайдесгай ма і скоро зникали у вузеньких вуличках. Люди піднімались на гору, до своїх виноградників та садків, і він бачив, як вони працюють там, на горі, за Вайдесгаймом, але того, що діялось за Вайдесгаймом, записувати не треба було. Гармата, від якої він був посланий за спостерігача, діставала на день усього сім снарядів, і ці снаряди треба було вистріляти, бо інакше їм не дадуть жодного, а тих семи снарядів не вистачало для артилерійської дуелі з американцями, що стояли у Гайдесгаймі; стріляти по американцях було безглуздо і на віть заборонено, бо на кожний

постріл вони відповідали сотнею — такі були вразливі. Отож, коли Берхем записував у свій зошит: "10.30. Американська легкова машина з боку Гайдесгайма під'їхала до будинку неподалік мармеладної фабрики. Зупинилась біля фабрики. Рушила назад об 11.15". Це була марна справа. Та машина приїздила щодня і майже годину стояла за півтораста метрів від нього, але марно було записувати це в зошит: по машині ні разу не вистрелили. З неї щоразу виходив американський солдат і, пробувши в будинку близько години, їхав назад.

Командиром Берхемової гармати був спочатку лейтенант на прізвище Грахт; про нього казали, що він був колись пастором. Берхем у житті мав небагато справ з пасторами, але цей йому дуже подобався. Свої сім снарядів Грахт завжди вистрілював у гирло річки ліворуч від Гайдесгайма заболочену, занесену піском маленьку дельту, де ріс тільки очерет; те місце околиці люди називали Керпель, і там його снаряди не могли завдати шкоди нікому, але Берхем почав по кілька разів на день записувати у свій зошит: "Підозрілий рух у гирлі річки". Лейтенант на це не сказав нічого, він і далі посилав свої сім снарядів у болото. Але два дні тому прислали іншого командира гармати — вахмістра на прізвище Шнівінд, то він свої сім снарядів використовував сумлін ніше. Шнівінд теж не стріляв у американську машину, яка щодня стояла перед мармеладною фабрикою, він стріляв по білих прапорах — очевидно, жителі Вайдесгайма з дня на день сподівалися, що американці займуть їхнє селище, та американці його не займали. Воно було розміщене дуже невигідно, в закруті річки, і дуже легко проглядалось, тоді як Гайдесгайм майже не проглядався, і американці, мабуть, поки що не мали наміру посуватися далі. В інших місцях вони вже пройшли двісті кілометрів у глиб країни, мало не до серця Німеччини, а тут, у Гайдесгаймі, стояли вже три тижні і на кожний постріл по Гайдесгайму відповідали сотнею снарядів чи й більше. Але тепер по Гайдесгайму вже ніхто не стріляв, бо сім снарядів призначалися для Вайдес-гайма та його околиць, і вахмістр Шнівінд вирішив покарати вайдесгаймців за брак патріотизму. Він не міг терпіти білих прапорів.

Проте Берхем і цього дня записав у свій зошит: "9 год. підозрілий рух у гирлі річки". Те саме записав і об 11.15, а об 11.45 знову: "Американська легкова машина з Г. під'їхала до В. мармеладної фабрики". О дванадцятій він збирався на кілька хвилин покинути свій пост, щоб одержати обід. Та тільки-но він ступив на драбину, як Шнівінд знизу гукнув йому: "Хвилинку, побудьте ще трохи нагорі!" Берхем знову підповз до віконця і взяв у руку бінокль. Шнівінд забрав у нього бінокль, впав, як у бою, на живіт і почав дивитись у віконце. Берхем бачив його збоку: Шнівінд належав до того типу чоловіків, що зовсім не можуть пити, але самі себе переконують і вміють переконати інших, ніби вони здатні випити дуже багато. Те завзяття, з яким він, лежачи тут долічерева, вдивлявся в похмурий, безживний Вайдес-гайм, було не зовсім щире; Берхем бачив, що зірочка на погоні у Шнівінд а новісінька і смужечка позументу, що повною, завершеною підковою облямовувала той погон,— так само нова. Шнівінд віддав Берхемові бінокль і сказав:

— Свинюки! Які паскудні свинюки! Білі прапори, бач, вивішують! А дайте-но зошит.

Берхем подав йому зошит. Шнівінд погортав його.

— Дурниці,— сказав він.— Не знаю, що ви там побачили в тому заболоченому гирлі, там же самі жаби. Дайте-но сюди,— він вихопив у Берхема з руки бінокль і навів його на гирло. Берхем бачив, що губи в Шнівінда трошечки заслинені, й тонесенька ниточка слини звисає з них.

— Нічого,— мурмотів Шнівінд,— нічогісінько там немає в тому гирлі, ніщо й не ворухнеться. Тинди-ринди.— Він вирвав із зошита аркуш, із кишені дістав куценького олівця і, дивлячись у вікно, щось написав на аркуші, мурмочучи: — Свинюки! Ох же й свинюки! — Потім, не попрощавшись, пішов до драбини й опустився вниз. Ще за хвилину Берхем теж спустився, щоб одержати свій обід.

Згори, з виноградинка, було добре видно все, і Файнгальс зрозумів, чому Вайдесгайма не займають ні німці, ні американці: немає рації. П'ятнадцять осель і зупинена мармеладна фабрика. Залізнична станція була в Гайдесгаймі, а дальшу, в Ауельберзі, займали німці, і Вайдесгайм лежав у мертвій смузі. Між Вайдесгаймом і горами, ніби в ямі, лежав Гайдесгайм, і Файнгальс бачив, що на кожному більш-менш широкому майданчику тісними рядами стоять танки: на подвір'ї гімназії, біля церкви, на ринку й на великій автостоянці біля готелю "Зірка" —всюди стояли танки й автомашини, навіть не замасковані. В долині вже цвіли дерева, косогори й луки вкривали розквітлі крони — білі, рожевуваті, голубуваті, і повітря було тепле. Весна... Садибу Фінків згори видно було, наче на кресленні: двоє чотирикутних подвір'їв між вузькими вулицями, і навіть чотирьох вартових розрізняв Файнгальс, а в подвір'ї похоронного бюро якийсь чоловік порався біля великого, жовтаво-білого звуженого до одного кінця ящика, що, очевидно, мав стати труною. Свіжообстругане дерево ясніло рожевувато-жовтуватим полиском. А дружина трунаря сиділа на лаві, не ховаючись від яскравого сонця, й чистила городину.

На вулицях буяло життя — жінки з господарськими сумками, солдати, а ось вибіг із школи в кінці містечка цілий клас школярів. А у Вайдесгайм і панувала мертва тиша. Поміж величезними кронами дерев здавалося, що будинки ніби причаїлись, але Файнгальс знав там кожну оселю й побачив з першого погляду, що будинки Бергів і Гопенратів пошкоджено, а батьківський дім цілісінький, його довгий жовтий фасад простягався вздовж головної вулиці, і білий прапор, вивішений із вікна спальні на другому поверсі, був дуже великий, більший, ніж прапори, що були вивішені на інших будинках. Липи вже зеленіли. Але не видно було ні душі, і білі прапори нерухомо, мертво звисали у безвітряній тиші. Велике подвір'я мармеладної фабрики було безлюдне, там і сям лежали іржаві бляшанки, а склади стояли незамкнені. Раптом Файнгальс побачив, що від гайдесгаймської станції від'їхала американська машина і помчала через луки та сади до Вайдесгайма. Вона то зникала під розквітлими деревами, то знову з'являлась, а виїхавши на головну вулицю Вайдесгайма, зупинилась біля воріт мармеладної фабрики.

— Чорт! — тихо лайнувся Файнгальс і спитав Фінка, показуючи пальцем на ту машину.— Що це таке?

Фінк, що сидів поруч нього на лавці перед повіткою для реманенту, спокійно похитав головою.

— Нічого,— відказав він,— то пусте, то коханець фрой-ляйн Мерцбах, він туди щодня їздить.

— Американець?

— Звичайно,— відповів Фінк.— Вона боїться ходити сюди до нього, бо німці часом стріляють по містечку,— тому він їздить до неї.

Файнгальс усміхнувся. Він добре знав фройляйн Мерцбах: на кілька років молодша за нього, тоді, коли він поїхав з дому, вона була чотирнадцятирічною дівчинкою, худим, нервовим дівчиськом, і дуже багато й дуже погано грала на офортепіано — він пригадував, як вона часто в неділю по обіді грала в залі директорового помешкання, а він сидів у садку поряд і читав, а коли вона кінчала грати, її худорляве бліде личко з'являлось у вікні; вона дивилась на садки, сумна й невдоволена. Якусь хвилину було тихо, а потім вона верталась до офортепіано й знову починала грати. Тепер їй уже десь років двадцять сім, і його чомусь втішала думка, що вона має коханця.

Він подумав про те, що скоро буде там, у долині, у своєму домі, по сусідству з Мерцбахами, і завтра по обіді, можливо, побачить того американця. Може, навіть можна буде поговорити з ним і навіть хто зна, чи не пощастить дістати через нього документи — адже він напевно офіцер. Бо неймовірно, щоб фройляйн Мерцбах мала коханцем простого солдата. Він згадав і свою невеличку квартирку в місті, про яку він

написали з того міста, що

будинку вже нема, і він пробував уявити собі це, але ніяк не міг, хоча й бачив чимало будинків, яких потім не стало. Але що його квартири вже не існує— цього він не міг уявити. Він навіть не поїхав туди, коли дістав відпустку з цієї нагоди: не розумів, нащо туди їхати — тільки щоб побачити, що там нічого немає? Коли він був там востаннє, 1943-го року, будинок іще стояв, він позабивав картоном вибиті вікна й пішов до нічної пивнички за кілька будинків від його квартири. Просидів там три години, дожидаючи поїзда, трохи побалакав з офіціантом — дуже симпатичним, розважливим, спокійним чоловіком, ще молодим, купив у нього сигарети за сорок пофенігів і пляшку французького коньяку за шістдесят п'ять марок. Це було недорого; офіціант навіть сказав йому своє прізвище — він уже забув його,— і відрекомендував жінку, чия принадність полягала в щиро німецькій добропорядності, її звали Грета, всі називали її "матінкою", і офіціант запевняв, що з нею дуже приємно випити й погомоніти. І він три години гомонів із Гретою, яка справді здавалась добропорядною, розповідала йому про свій батьківський дім у Шлезвіг-Гольштейні й силкувалась розвіяти йому думки про війну. В тій пивничці було справді затишно, хоча після півночі кількома п'яним офіцерам та солдатам захотілося пройтися церемоніальним маршем.

Він був радий, що вертається додому й може там залишитись. Він довго пробуде вдома і нічого не робитиме, поки час не покаже, який є вибір. Після війни роботи напевне буде вдосталь, але він не збирався багато працювати. Він не мав охоти до того — він хотів не робити нічого, хіба трохи допомагати в жнива, не з обов'язку, а як дачники, що інколи беруть у руки вила. Може, згодом він почне будувати кілька будинків тут по сусідству — якщо зможе дістати замовлення. Він окинув Гайдесгайм швидким поглядом: чимало поруйновано, коло станції ціла вулиця, та й сама станція. На рейках ще стояв товарний поїзд, а паровоз лежав біля колії, розбитий снарядами. З одного вагона перевантажували на американську машину лісоматеріали — свіжі дошки видно було так добре, як труну на подвір'ї столяра, що біліла ясніше, ніж квітки на деревах, жовтувато-біле дерево аж світилося...

Він замисливсь: якою дорогою йти? Фінк пояснив йому, що на залізниці стоять американські вартові, навіть окопи в них там є, але поодиноких людей, які йдуть у поле працювати, вони не чіпають. Та коли він не хоче ризикувати, то можна прокрастися кількасот метрів каналом, у який відведено замулену піском річку; можна пройти ним пригинці, і багато людей, яким з тої чи тої причини треба на той бік, користаються тим каналом — а кінчається той канал у непроглядних чагарях Керпеля, що межують із вайдесгаймськи-ми садками. А як опиниться в садках, там його ніхто не побачить, там він сам знає кожний клапоть землі. Можна також узяти на плечі сапу або лопату. Фінк запевнив, що чимало людей щодня ходять сюди з Вайдесгайма працювати в садках і на виноградниках.

Файнгальс прагнув тільки спокою: лежати вдома в ліжку, знати, що ніхто йому не докучатиме, думати про І лону, може, й бачити її у снах.

Згодом він почне працювати — коли-небудь; спочатку він хотів відіспатись, а мати хай догоджає йому. Вона буде дуже рада, коли він прийде надовго. Може, вдома є якесь куриво, і читати він знову зможе — він же так давно нічого не читав! Фройляйн Мерцбах тепер, напевне, вже краще грає на фортепіано. Йому подумалося, що він був дуже щасливий тоді, коли міг сидіти в садку й читати, коли він мусив слухати невмілу гру фройляйн Мерцбах; він був щасливий, хоча тоді й сам цього не знав. А сьогодні знає: він мріяв про те, щоб спорудити такі будинки, яких іще ніхто не споруджував, а згодом будував такі, що майже не відрізнялись від тих, котрі будували інші. З нього вийшов дуже посередній архітектор, і він знав це, та все ж було дуже приємно, що ти знаєш свій фах і будуєш прості добротні будинки, які часом подобаються тобі й коли вже закінчиш їх. Головне — не ставитись до самого себе занадто серйозно, от і все. Тепер дорога додому здавалась йому дуже далекою, хоча тієї дороги було чи й більше, ніж на півгодини ходи; він почував себе тяжко втомленим і розбитим, отож йому хотілося доїхати туди машиною, до самого дому, лягти в ліжко й заснути. Йому страшенно не хотілось іти тією дорогою, що лежала перед ним,— через

американські позиції. Могли з'явитись якісь ускладнення, а він не хотів ніяких ускладнень, він був утомлений, і все йому остогидло.

Коли задзвонило до обідні, він скинув кашкета й склав руки перед грудьми — Фінк і хлопець зробили так само; та й столяр, що збивав труну внизу, на подвір'ї, поклав свій інструмент, а жінка відсунула кошик з городиною й тепер стояла, склавши руки. Люди, видно, вже не соромилися прилюдно молитись, і це чомусь видалося йому відразливим, навіть у собі самому: адже він молився й раніше й Ілона також молилась, дуже побожна й розумна жінка, та ще й вродлива — і така розумна, що навіть священики не спромоглися похитнути її віри. І тепер, почавши молитися, він спіймав себе на тому, що майже за звичкою просить у бога чогось такого, чого вже не існує: Ілони нема на світі, за що ж йому молитися? Але він молився за те, щоб вона повернулась — байдуже звідки, і за свое щасливе повернення, хоч воно вже стало майже дійсністю. Він мав підозру, що всі ці люди моляться за щось, за здійснення якихось бажань, але ж Ілона сказала йому: "Треба молитися, щоб утішити бога",— це вона десь вичитала й була в захваті; і тепер, склавши руки до молитви, він вирішив, що молитиметься по-справжньому тільки тоді, коли йому не буде вже за що молитися. Він і в церкву тепер зможе піти, хоча йому, певне, важко буде бачити обличчя більшості священиків і слухати їхні проповіді. Але ж треба втішити бога, який змушений дивитися на обличчя своїх священиків і слухати їхні проповіді. Він усміхнувся, розняв долоні й надів кашкета...

— Дивіться,— сказав Фінк,— їх уже вивозять.

Він показав униз, на Гайдесгайм, і Файнгальс побачив, що перед похоронним бюро стоїть вантажна машина, кузов якої повільно заповнюється офіцерами з Фінкового залу; навіть згори було добре видно їхні ордени. Потім машина помчала обсадженою деревами дорогою на захід, туди, де вже не було війни...

— Балакають, що вони скоро рушать далі,— сказав Фінк.— Бачите, скільки он танків?

— Сподіваюся, що вони дуже скоро візьмуть Вайдес-гайм,— відказав Файнгальс.

Фінк кивнув головою.

— Так, недовго вже чекати. Ви тоді прийдете до нас?

— Прийду,— сказав Файнгальс.— Я часто до вас приходи тим у.

— Буду радий,— запевнив Фінк.— Хочете закурити?

— Дякую,— відповів Файнгальс і натоптав люльку; Фінк дав йому прикурити, і вони якийсь час дивились униз, на розквітлу рівнину.

Старий Фінк поклав руку на голову онукові.

— Ну, я вже піду,— раптом сказав Файнгальс.— Мені треба йти, я хочу додому...

— Ідіть,— відказав Фінк,— ідіть спокійно, ніякої небезпеки нема.

Файнгальс подав йому руку.

— Щиро дякую,— сказав він і глянув йому в очі.— Щиро дякую. Сподіваюся, що зможу знов відвідати вас.— Він подав руку й хлопчикові, і той глянув на нього своїми темними вузькими очима задумливо й трохи недовірливо.

— Візьміть сапу,— сказав Фінк.— Так краще.

— Дякую,— відказав Файнгальс і взяв у Фінка сапу. Якийсь час йому здавалось, наче він спускається просто до

труїш, яку робив у дворі столяр, прямовисно спускається до неї; він бачив, що ясний жовтий ящик більшає й виразнішає, ніби в бінокл; потім Файнгальс повернув праворуч, минув село, а внизу опинився в потоці школярів, що саме вийшли зі школи, йшов серед них аж до міської брами і лишився сам аж тоді, коли спокійно дійшов до шляхопроводу під дорогою. Він не хотів іти пригинці каналом — довго і нудно. І через непрохідний болотистий Керпель — так само, а крім того, чи не вийде вкрай підозріло, коли він спочатку поверне праворуч, а потім знов ліворуч, до села? І він пішов навпростець, через луки й сади, і зовсім заспокоївся, коли побачив за сто метрів перед собою чоловіка з сапою.

Американці поставили біля тунелю тільки двох вартових. Обидва поскидали каски, курили й знуджено дивились на квітучі сади між Гайдесгаймом і Вайдесгаймом; вони не звернули уваги на Файнгальса, бо стояли тут уже три тижні, і з них два тижні по Гайдесгайму ніхто не стріляв. Файн-

гальс спокійно проминув їх, кивнув їм головою, і вони байдуже кивнули у відповідь.

Йому треба було йти ще десять хвилин — навпростець через садки, потім ліворуч між садибами Гойзерів і Гопенра-тів, тоді трохи головною вулицею, і він — удома. Може, дорогою він зустріне когось знайомого... але не зустрівся ніхто, було зовсім тихо, тільки десь далеко гули автомашини. Про стрілянину о цій порі, видно, ніхто не думав. Навіть регулярні вибухи снарядів, що видавались йому якимись остережними сигналами, тепер не лунали.

Не без гіркоти думав він про І лону. Йому чомусь здавалося, ніби вона втекла від нього; вона вмерла, а вмерти — це ж, мабуть, найпростіше. їй слід би тепер бути коло нього, і йому здавалось, ніби вона могла б бути коло нього. Але вона неначе знала, що краще не доживати до старості й не будувати свого життя на коханні, бо воно може тривати тільки хвилини, тоді як існує інша, вічна любов. Вона, певне, багато знала, більше, ніж він, і він відчув себе одуреним, бо він

скоро буде вдома, житиме там, читатиме, по змозі менше працюватиме, а молитиметься для того, щоб утішити бога, а не для того, щоб просити в нього чогось такого, чого він не може дати, коли любить тебе: грошей, або успіху, або ще чогось такого, що допомагає якось пройти життєвий шлях,— адже більшість людей якось спромагаються його пройти, мусить спромогтися й він, бо він не будуватиме таких будинків, що їх не може збудувати більш ніхто,— адже кожен посередній архітектор може їх збудувати...

Він усміхнувся, проходячи повз садок Гопенратів — вони так і не оббризкували дерев отим білим розчином, про який батько казав, ніби він конче потрібен Батько щоразу сварився через це зі старим Гопенратом, але той і далі не хотів оббризкувати своїх дерев. До дому було вже зовсім недалеко — лишалося пройти вузеньким завулочком, між садибами Гойзерів і Гопенратів, а потім — трохи вниз головною вулицею. Гойзери оббризкали білим свій садок. Він усміхнувся. Тоді виразно почув постріл з гармати і зразу кинувся на землю; спробував знов усміхнутись, та все ж злякався коли снаряд влучив у Гопенратів садок і вибухнув у кроні одного з дерев. Рясний тихий дощ із білих пелюсток посипався на траву. Другий снаряд, видно, впав далі, ближче до Боймерово-го будинку, майже навпроти будинку Файнгальсового батька, третій і четвертий — лівіше; калібр, певно, був середній Коли там-таки вибухнув п'ятий і все наче затихло, Файн гальс повільно підвівся. Хвилинку він прислухався, але не почув більше пострілів і швидко рушив далі. В усьому селищі валували собаки, чути було, як у Гойзеровому хліві шалено лопочуть крильми кури та качки; в багатьох садибах ревли корови, і він подумав: "От безглуздя! Таке безглуздя!" Але вони, може, стріляли по американській машині — він не чув, як вона поїхала; та коли звернув на головну вулицю, то побачив, що машини вже нема і вся вулиця безлюдна. Тільки глухе ревіння корів та собачий гавкіт супроводили його і ті кілька кроків, які йому ще лишалося пройти.

Білий прапор на батьківському будинку був єдиний на всій вулиці, і Файнгальс тепер побачив, що він дуже великий,— мабуть, одна з величезних материних скатерок, що їх мати діставала з комода на

свята. Файнгальс знов усміхнувся, але раптом кинувся додолу і ту ж мить зрозумів, що запізно. "Безглуздя,— промайнуло у нього в голові,— чистісіньке безглуздя !" Шостий снаряд ударив у фронтон батькового будинку — посипалася цегла, розкришений тиньк укрив вулицю, і Файнгальс почув, як у підвалі закричала його мати. Він швидко поповз до будинку, почув сьомий постріл і закричав, коли снаряд іще й не долетів; кілька секунд кричав дуже голосно, раптом збагнувши, що вмирати — це не найпростіше в житті, кричав голосно, поки снаряд влучив у нього і він, уже мертвий, докотився до порога батьківського дому. Держак прапора перебило, і біле полотнище накрило його.